

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Географічний факультет
Кафедра економічної та соціальної географії

**ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСІВ
УРБАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ**

Галузь знань: 10 Природничі науки
Спеціальність: 106 Географія
Освітня програма: Економічна та соціальна географія
Спеціалізація _____

Магістерська роботи
студента II курсу
ОР Магістр
ДМИТРЕНКО Марія Михайлівна

Науковий керівник
Кандидат географічних наук, доцент
ДРОНОВА Олена Леонідівна

Київ 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Теоретико-методологічні дослідження урбанізаційних процесів	5
1.1. Провідні дослідження процесів урбанізації в українській географії	5
1.2. Поняття, типи, стадії урбанізації	11
1.3. Просторові форми міського розселення	20
РОЗДІЛ II. Історія міського заселення українських територій	30
2.1. Період первісного міського заселення українських територій та період середньовіччя	30
2.2. Індустріальний період	33
2.3. Період незалежної України	35
РОЗДІЛ III. Регіональні особливості урбанізації в Україні	39
3.1. Розселення міського населення України за регіонами	39
3.2. Розвиток і проблеми великих міст	47
3.3. Розвиток і проблеми малих міст	57
РОЗДІЛ IV. Проблеми та шляхи вдосконалення системи розселення в Україні	65
4.1. Негативні наслідки процесів урбанізації в Україні	65
4.2. Можливі напрями оптимізації системи розселення в Україні	68
ВИСНОВКИ	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	76
ДОДАТКИ	79

ВТУП

У сучасних умовах становлення в Україні нової регіональної політики посилюється потреба вивчення суспільно-географічних процесів у регіонах. Серед них процеси розселення людей, в т.ч. урбанізаційні, які впливають на регіональний розвиток і певним чином визначаються ним. Посилюється інтерес і до міських форм розселення людей, їх раціонального розпланування і соціально-економічного розвитку. Це робить актуальним дослідження сучасних процесів урбанізації, тенденцій їх подальшого розвитку.

Об'єктом дослідження є регіональні особливості процесів сучасної урбанізації в Україні. Предметом дослідження є міста, як компоненти системи розселення, і міське населення регіонів України.

Метою дослідження є аналіз рівня та особливостей урбанізації в регіонах України, а також соціально-економічного стану, проблем та перспектив розвитку міських поселень.

Завданнями роботи є:

- 1) розкриття сутності урбанізації, її типів та стадій, а також просторових форм міського розселення;
- 2) дослідження особливостей міського заселення території України;
- 3) аналіз сучасного міського населення України та його розселення;
- 4) аналіз соціально-економічного стану малих та великих міст України;
- 5) розробка рекомендацій щодо можливих напрямів оптимізації системи розселення в Україні.

Розробкою теоретичних і методологічних засад питань урбанізації в нашій країні займалися відомі географи та економісти Н.І.Блажко, Ф.Д.Заставний, С.С.Мохначук, Л.М.Корецький, П.С.Коваленко, В.М.Кубійович, Ю.І.Пітюренко, В.М.Пересекін, О.І.Степанів, А.В.Степаненко, Д.М.Стеченко, М.Ф.Тимчук, М.І.Фащевський, С.С.Фомін, О.І.Шаблій, Л.Т.Шевчук та ін. На сьогодні дослідженням міст та процесів

урбанізації присвячені праці І.В. Гукалової, С.А. Покляцького, К.В.Мезенцева, А.А.Мозгового, О.О.Денисенко, О.Л.Дронової та ін.

Дослідження виконане із застосуванням наступних методів: статистичного, історико-географічного, діалектичного, абстрактно-логічного, систематизації, монографічного, картографічного.

РОЗДІЛ I Теоретико-методологічні дослідження урбанізаційних процесів

1.1. Провідні дослідження процесів урбанізації в українській географії

Утворення та постійне збільшення площі і чисельності населення міст, надбання сільськими поселеннями міських ознак, збільшення ролі міст у соціально-економічному розвитку суспільства, масове переселення у міста, формування міського населення, що веде специфічний спосіб життя, а також „міських” популяцій флори і фауни становлять сутність процесу, який і має назву урбанізація.

Важливим об’єктом суспільно-географічних досліджень є сучасні соціально-економічні процеси, вони відзначаються спрямованістю розвитку та новими тенденціями. Визначні зміни серед них торкнулися процесів розселення людей, а в першу чергу міського розселення. Тому постає потреба вивчення цих процесів, виявлення змін у розселенні міських жителів.

Достатньо великий перелік праць в Україні присвячений розвитку урбаністичних досліджень. Зважаючи на динамічні процеси, що постійно відбуваються у міському середовищі, внесок української наукової думки у теорію та методологію урбаністики постійно залишається актуальним.

Таким чином, широке коло питань містить предметна область урбаністичної географії, пов’язаних із вивченням просторових аспектів розвитку, розміщення, виникнення, чи занепаду міських поселень, зміни та формування міських систем і мереж, феноменів індустріальних і постіндустріальних міст, світових (глобальних), розумних, креативних, зелених та водночас деградуючих, депресивних міст, взаємодії міста з оточуючою територією та трансформації міського простору [29].

На 1920-30-і роки припадають перші урбаністичні вивчення українських географів. Т. Заставецький та Д. Ткач висловлюють думку, що В. Кубійович заклав основи української геоурбаністики. Так, вчений писав, що “присвячені містам географічні праці, або проблеми більшої території міст способом

порівняння, або ж - і то частіше - є монографіями окремих міст головну увагу на географічне розташування міста звертають як перші так і другі, щодо ближньої і дальньої околиці на природничо-географічну обумовленість розвитку міста, вигляд будинків і їх поверховість на їх розбудову. Елементи просторової структури міста - три "кола міста" виділив В. Кубійович:

- 1) місто фізіогномічне;
- 2) передмістя;
- 3) коло міської людності, розміщеної по селах, а у їх межах різне співвідношення міської, сільської та місцевої людності.

І. Вологодцев за матеріалами перепису 1926 року означив особливості розвитку міст України та фактично здійснив їх першу функціональну типізацію. Вчений виокремив групи міст - фабрично-заводські, кустарно-ремісничі, адміністративно-торгово-промислові, транспортні, сільськогосподарсько-ремісничо-торгові, сільськогосподарсько-ремісничі, сільськогосподарсько-транспортні. У роботах О. Степанів представлені географічні начерки українських міст (Львова, Києва). Дисертаційну роботу з урбаністичної географії, що є першою в Україні, присвячену економіко-географічній характеристиці міста Полтави, захистила в Одеському університеті Є. Капчинська [29].

У Київському університеті завідувачем відділу економічної географії Київського інституту географії І. Маєргойзом засновано географію міст, який проводив дослідження м. Києва у 1940-41 рр.. Всі підприємства міста, були практично досліджені, була складена унікальна картотека його як внутрішніх так зовнішніх зв'язків, але в період Другої світової війни ці всі надбання було втрачено. Спираючись на свої спогади І. Майєргойз десятиліттям пізніше видав книгу про Київ де, зокрема зазначав, що місто є "природно-географічним центром України" [29].

Сплеск урбогеографічних досліджень припадає на 1960-і роки. В цей період ключові ідеї українських вчених були пов'язані з визначенням факторів розвитку та формування міст (особливо ролі економіко-географічного положення), аналізом містоутворюючих функцій (передусім промислової) та

господарських зв'язків міст. Ось, для прикладу, М. Григорович зазначив, що якщо у XIX столітті на Житомирщині найважливішим містоформуючим чинником була торгівля, то основними містоформуючими чинниками у радянський період виступають транспорт, промисловість і організаційно-господарські та культурні функції позаміського значення. Кожному способу суспільного виробництва характерний саме свій комплекс містоутворюючих функцій, які становлять певні вимоги до географічного положення міста, його людності, планування і забудови - довів С. Мохначук. Одесу Л. Гнатюк розглядала як поліфункціональне місто, основними містоутворюючими функціями якого є транспортно-розподільчі, культурні, промислові, а також курортні.

Спроби пояснити нерівномірність у розміщенні міських поселень були значним науковим доробком. Концентрацією промислових підприємств у великих містах пояснюється нерівномірне розташування міського населення, нерівномірним розміщенням за класифікаціями міських поселень виробничої бази.

Негативно позначилося на рівні зайнятості населення та на ступені володіння трудових ресурсів малих міст нерівномірне розташування їх промислового виробництва. Тому розвиток малих і середніх міст та раціональне використання їх трудових ресурсів - важлива проблема сьогодення.

Ідея територіальних систем міських поселень набула поширення з кінця 1960-х років. Систему міських поселень Н. Блажко розглядала як цілісні динамічні сукупності функціонально взаємодіючих і взаємопов'язаних міських поселень, об'єднаних сукупністю господарських основ її території. Територіальна система міських поселень - це динамічна структурно-просторова сукупність міських поселень, яка характеризується особливістю господарських зв'язків та відповідними функціями у територіальному поділі праці, а тако ж спільністю території - зазначив О. Ващенко. Комплекс функціонально супідрядних міст і селищ складають систему міських поселень, що об'єктивно виникає на тій чи іншій території і економічній базі та

формується цілеспрямовано в умовах соціалістичного ладу, влаються в процесі територіальної організації, розвитку його виробництва, розселенні населення, створення сприятливих умов для виробничої та життєдіяльної функції [29].

В Україні посилення процесів урбанізації у 1970-1980-і роки, спричинило необхідність обґрунтування її стадій, появу нових понять і термінів. В своїх працях Є. Шипович та С. Мохначук спиралися на виділення трьох етапів (фаз) урбанізації: власне урбанізація (переважання центробудівних сил), субурбанізація (розмивання ядра) та рурбанізація (урбанізація сільських населених пунктів в межах урбанізованої зони).

В науковому розповсюдженні у 1970-х роках закріпилося поняття урбанізованого району, що має відмінність підвищеним ступенем індустріалізації, високорозвинутими економічними, трудовими і культурно-побутовими зв'язками між населеними пунктами, високою питомою вагою міського населення, а також урбанізацією ландшафтів. Накладає слід на урбанізації району в поступовому перетворенні сіл у міські селища і міста вплив крупного міста, ліквідація істотних відмінностей між селом і містом, зменшенні густоти сільського і збільшенні густоти міського населення, поглибленні та ущільненні взаємозв'язки головного міста з прилеглими його населеними пунктами. Урбанізація оточуючого до головного міста району супроводжується збільшенням щільності забудови і ускладненням планувальної структури та збільшенням його території [29].

Із вивченням процесів взаємозв'язку головного міста та навколишньої території пов'язаний окремий аспект досліджень. По мірі їхнього росту і ускладнення функції, такі як виробничі, організаційно-господарські та обслуговуючі центри все більше підпорядковували своєму впливу навколишню територію і формували зону тяжіння, частина якої з найбільш інтенсивними зв'язками розглядалася як приміська зона. В межах приміської зони формувалися міста-супутники.

Концепції комплексного розвитку міст та великого міста як економіко – географічної системи у 1980-х роках були започаткованими українськими

вченими -географами. Як складна динамічна економіко-географічна система – розглядалося велике місто, головною функцією якого були економіко-географічні зв'язки.

Розміщення сфери послуг на території великого міста торкалися окремі дослідження. У межах утворених територій, а саме щодо розгляду міста як агломерованого суспільно-територіального комплексу було проведено саме прикладні урбаністичні дослідження протягом 1990-2000 х років.

В.Пересекін виокремив наступні форми прояву урбаністичного процесу:

1) стрімке збільшення концентрації, диверсифікації та інтеграції видів людської діяльності у міських поселеннях;

2) стрімке зростання людності міст, особливо великих;

3) посилення зв'язків між містом – лідером і поселеннями, що підпадають в сферу його впливу в розрізі господарства та розселення;

4) стрімкого поширення переходу людей від сільського до міського способу життя.

П.Коваленко розробив ідею управління розвитком міст: стримування надмірного росту найбільших міст, підсилення розвитку малих та середніх міст.

Інтерес до вивчення малих міських поселень відродився з середини 1990-х років, а от з початку 2000- х до вивчення промислових агломерацій.

Питанню вокремлення меж, ефективної структуризації та економічній оцінці ефективності господарських агломерацій присвятили значку кількість своїх праць О.Гладкий та С.Іщук.

Протягом останніх десятиліть урбаністичні дослідження значно поглибилися зокрема завдяки вивченню ідеї реконструкції міського простору, зокрема трансформації публічних просторів, трансформації взаємодії “місто-сільська місцевість”, метрополізації, якості життя населення у містах, конфліктогенності міського середовища, зміни міст в умовах неоліберального розвитку суспільства, тощо.

Зазначені та інші питання на сьогодні в Україні вивчають Є.О. Маруняк, О.О.Денисенко, Г.І.Підгрушний, О.Л.Дронова, К.В. Мезенцев, А.А.Мозговий та інші географи.

Переважаючими факторами розвитку просторової будови пострадянських міст виступають стихійно-ринкові перетворення та глобалізація. Посилення швидкості урбанізації, що відбувається водночас із занепадом окремих міст, депресивністю окремих регіонів, посиленням нерівномірності міського населення Є.Маруняк визначає індикаторами глобалізації міст.

Дедалі частіше міста України розглядаються як безмежність різноманітних процесів, таких як глобалізація, джентрифікація, метрополізація, комерціалізація тощо [29, с.28].

В цілому, сьогодні можна говорити про специфічний етапи дезурбанізації, породженням як інформаційними технологіями, так і прагненням забезпечених городян ізолюватися від небезпечного середовища, яку представляють собою сьогодні великі міста. Це ні субурбанізація, ні рурбанізація, а саме специфічна форма сучасної дезурбанізації. Формула К. Маркса, де було написано, що капітал, постійно збільшуючи перевага міського населення, нагромаджує тим самим історичну силу руху суспільства вперед, сьогодні вже не працює.

На закінчення, підкреслимо, що вивчення сучасних процесів урбанізації-дезурбанізації має вестися, як мінімум, на п'яти рівнях: глобальному (мережевому), субконтинентальному, національному, регіональному і локальному. І не забувати, що сьогодні вся природа соціалізована, і тому необхідно вивчення природних феноменів і процесів саме в цій якості, включаючи процеси соціально-екологічного метаболізму [19, с 196].

1.2. Поняття, типи, стадії урбанізації

За останні десятиріччя урбанізаційні процеси у світі сформувались в один з головних факторів соціально-економічного розвитку як національних економік в цілому так і в самостійних окремих регіонах. Європа на даний момент виступає як найбільш урбанізована частина світу і цей показник щороку набирає обертів. Не є виключенням і Україна. Вона також співвідноситься до високоурбанізованих територій. Демографічна ситуація та економічна активність змінювалися в Україні по-різному, в залежності від території регіону, і так тривало до початку антитерористичної операції на Сході [17]. Ще більш неоднозначний характер має ця тенденція зараз. Це породжує різні проблеми, які розв'язати важко. Під загрозою в такій ситуації постає економічне зростання країни, добробут і безпека населення, якість оточуючого середовища, тощо. Саме це і спричиняє необхідність пошуку нових підходів до визначення чинників, пов'язаних з впливом урбанізації на економічне зростання країни, до осмислення сутності сучасного процесу урбанізації.

Урбанізація це багатовекторне і напряму пов'язане з економічними, соціальними та політичними факторами дослідження, саме так відображають це явище сучасні дослідники

На думку Є.Перцика «...всесвітній різнобічний процес, що охопив весь світ, пов'язаний з посиленням у часи науково-технічної революції розвитком і концентрацією виробничих сил і форм соціального спілкування, підвищенням ролі міст та розповсюдженням міського стилю життя на всю мережу населених пунктів являє собою урбанізація» [2].

Процесом збільшення чисельності міських поселень, в тому числі великих розмірів, з зосередженням населення у все більших крупних міських формуваннях, збільшення чисельності і частки міського населення вважає урбанізацією Смагін Ю.А [26, с. 116].

На думку А.Є. Буряченко [7, с. 87] «Урбанізація - це насамперед складний процес, і його не можна тлумачити лише як збільшення кількості

міст і зростання чисельності міського населення. Під нами явищем потрібно розуміти новий етап розвитку суспільства, який характеризується концентрацією демографічного, економічного та політичного потенціалу, котрий дає змогу зосередити та тримати під контролем значні обсяги фінансових ресурсів, створювати нові види послуг, нові технології, провадити інноваційну діяльність».

Велику кількість тлумачень за різними науковими напрямками має термін «урбанізація»: табл.1.2.1.

Таблиця 1.2.1. Дефініція «урбанізація» за напрямками наукових досліджень

№ з/п	Автор	Визначення	Напрямок
1	2	3	4
1	Т.Б. Заставецький	Урбанізація - процес, який виявляється не лише у збільшенні частки міського населення та зростанні ролі міст у розвитку регіону, але й впливу міст на спосіб життя людей, їх життєдіяльність, а також на існування всієї зони, прилеглої до міста [17]	Георгафія
2	Л.Ван ден Берг	Урбанізація - це процес швидкого зростання чисельності міського населення, збільшення концентрації населення, робочих місць, виробництва, сфери послуг у головному місті (метрополісі), в той час як довколишні населені пункти втрачають своїх мешканців. Цей процес традиційно пов'язаний з індустріалізацією, переселенням сільських жителів у міста внаслідок	Соціологія

3		кращих можливостей працевлаштування, умов життя, більш високого рівня доходів тощо [3]	
4	О.М. Гончар	Урбанізація - процес кількісних та якісних (структурних) змін в економіці, що змушує оточуюче середовище пристосовуватись до змін і проявляється у зростанні ролі міських поселень, зростанні частки індустріальних підприємств та підприємств сфери послуг, розширенні меж міст, поширенні міського способу життя, прагненні до підвищення життєвих стандартів, міграції, зміні екологічного стану тощо [11]	Економіка

Отже, хоча урбанізація у своєму первинному значенні тісно взаємодіє із соціально-демографічними процесами, проте сучасна багатгранність цього процесу засвідчує те, що урбанізацію доцільно трактувати і з точки зору економіки.

Економічний розвиток країни та зростання рівня урбанізації - взаємозалежні явища, що і засвідчує світовий досвід.

Розуміючи те, що суспільно-географічний процес - це систематична зміна стадій та станів розвитку явищ і об'єктів, що має певну структурну цілісність за рахунок сідношення та взаємодії складових частин та елементів, а також певну направленість [27]. Геоурбанізаційний процес можна окреслити як неухильний перехід від однієї урбаністичної ситуації до іншої. Він виступає у збільшенні кількості міських поселень, зосередження населення в них і особливо у великих містах, у поширенні міського способу життя на всю

мережу поселень, що є відображенням глибоких структурних зрушень в економіці і соціальному житті, яке відбувається в сучасний період [5].

Прогресуючи у часі геоурбанізаційний процес, має ряд циклів, які один за одним змінюються і пов'язані з господарським освоєнням території. Під впливом змін формуються ці стадії (кількісних і якісних) в урбанізації. Кількісні зміни - це створення на основі розвитку міських поселень рівня урбанізації, а якісні - зміна форм розселення та способу життя мешканців міст. Стадії урбанізації складаються із ситуацій, що являють собою статичні урбанізаційні явища, що на певний момент часу існують. У різних країнах цей процес пов'язаний із неруральною діяльністю населення (ремісництво, промисловість, торгівля, транспорт, культурно-освітня сфера та ін.), потребами оборони тощо і тому має свою специфіку і тривалість залежно від історико- географічних особливостей розвитку територій.

В Україні, як і у всьому світі, цей процес є безперервним, в ньому стадії розквіту і занепаду міст замінювати одна одну, але загальна вихідна тенденція зберігається впродовж століть.

При першій стадії виникнення і повільного розвитку міст, що тривала в Україні аж до XVIII ст., і була пов'язаний з розвитком ремесел і торгівлі. Позаяк ринки сільського господарства і ремісничої продукції були невеликими, а товарний обмін забезпечувався малоефективним гужовим транспортом, на українських землях тривалий час міста не формувалися, хоча автори статті про міста в "Енциклопедії країнознавства" першим містом вважають трипільське поселення у Володимирівці [10, с.1585]. Першими містами стали центри міжнародної торгівлі, засновані греками на узбережжі Чорного моря (Ольвія, Херсонес, Тірас та ін.), які поступово перетворились у ремісничо-торгівельні центри. Ці міста виникли у VII-V ст. до н.е. і існували до III-IV ст. н.е. (до нападів гунів). Вже із VI ст. постають антські городища - укріплені поселення, які одночасно з оборонною функцією виконували роль центрів торгівлі і ремісництва, культури та освіти. Вони найбільше розбудовувалися в часи Київської Русі, набуваючи вигляду міст (мали центр і передмістя), таких міст було понад 300. Серед княжих міст виділялися Київ,

Чернігів, Переяслав, Тереховль, Любеч, Бузьк, Ізяслав, Луцьк, Галич, Глухів, Львів, Крем'янець, Бакота, Корсунь та ін. Най-більше міст виникло на Подніпров'ї, в Галичині і Волині. Більшість з них були невеликими, їх людність становила менше 1000 жителів, виняток становили Київ і Чернігів.

Потребами оборони спричинили виникнення міст - адміністративно-оборонних пунктів у XIV-XVI ст. Титул міст на цей час мало понад 1000 поселень, багато з них володіли магдебурзьким правом, яке дозволяло їм користуватися власним правом і мати власні судово-адміністративні органи. Першими містами з магдебурзьким правом були Сянок, Львів, Кам'янець, Берестя, пізніше - Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Козелець, Полтава та ін. Магдебурзьке право внесло певні риси західноєвропейського міського устрою до українських міст, стало важливим чинником розвитку місцевого самоврядування, культури і освіти. У цьому циклі стадії розквіту міст змінювалися їх занепадом, особливо у часи нашествия на українські землі гунів (IV ст.), татаро-монгольських орд (VIII-XIV ст.) та ін. Але попри тимчасові занепади міст, урбанізаційний процес продовжувався і вже у XIII ст. він переходить у повний цикл, пов'язаний із розвитком промисловості і транспорту.

Друга стадія (XVIII-XIX ст.) пов'язана із трансформацією дрібних містечок на села, а більших - на міста, завдяки новим транспортним можливостям міста стають рідшими, але більшими (Алчевськ, Юзівка (Донецьк), Луганськ, Дебальцеве, Катеринослав (Дніпро), Каменське (Кам'янське), Стрий, Дрогобич, Борислав).

Багато маленьких містечок занепадає через недотримання конкуренції дрібних ремісників і торгівців з фабричною промисловістю і великим купецтвом. Зате значно зростають міста, що мають заводи і фабрики, особливо ті, через які прокладено залізниці. Нові міста постають поблизу шахт, рудників, вони переважно невеликі, їх населення - це люди із навколишньої сільської місцевості. Найбільше нових міст - гірничопромислових центрів - виникає у Донецькому і Придніпровському районах, в Прикарпатті.

Виникають також нові міста як пограничні фортеці (Єлисаветград, Миколаїв, Олександрія, Херсон, Павлоград та ін.) чи як порти (Одеса, та ін.).

У кінці XIX ст. на українських землях було 850 міських поселень, з них тільки 5 мали понад 50 тисяч жителів (Одеса, Київ, Львів, Харків, Бердичів, 18 міст - понад 20 тис. жителів [10, с.1593]. Більшість із міст були промисловими і адміністративними центрами, в них проживало близько 11% населення.

Третя стадія пов'язана із розширенням функцій міст, реконструкцією їх у значні соціально-економічні центри (початок - 80-ті роки XX ст.). Завдяки зосередженні потужних промислових підприємств, закладів виробничої та соціальної інфраструктури, міста стають центрами притягання сільських жителів. Їх чисельність зазнає змін як внаслідок соціально-економічних процесів, так через зміну статусу поселень.

Внаслідок інтенсивного переміщення сільських жителів у міста відбувалося швидке зростання кількості міських поселень і міського населення у 30-40 роки (період індустріалізації) та у 60-80-і роки XX: табл. 1.2.2. Уже в цей час в Україні нараховувалося 434 міста і 926 селищ міського типу, в них проживало 61% населення країни.

Таблиця 1.2.2. Показники урбанізації в Україні

Рік	Кількість		Частка міських жителів, %
	міст	селищ міського типу (містечок)	
1897	155	118	16,2
1926	184	324	19,2
1959	331	744	45,7
1970	385	857	55,1
1979	406	901	60,8
1989	434	926	66,7
1999	448	897	67,5
2009	459	886	68,5
2020	461	882	69,5

На цей період приходить формування агломерацій. Вони охоплюють велике місто (ядро агломерації) та міста, які тяжіють до нього (міста-супутники). Міста-супутники покликані розвантажити місто шляхом

винесення до них підприємств та установ з головного міста, забезпечити ядро агломерації робочою силою (маятникові мігранти), розвивати тісні торговельні, фінансові, культурні, рекреаційні зв'язки з таким ядром. Отже, головною рисою цієї стадії є розширення території передмість, що є результатом урбанізації сільської місцевості (субурбанізація). Передмістя - це територія, яка опосередковано прилягає до міста, де поширюється міський спосіб життя, де міське населення відпочиває (дачні поселення), а сільське працює в місті. Передмістя переходять у так звану округу, або зону впливу міста (її розміри визначаються рівнем розвитку транспорту і розмірами соціально-економічної бази ядра).

В Україні є 19 агломерацій, найбільші з яких - Київська, Донецько-Макіївська, Дніпровсько-Кам'янська, Одеська та ін.

Із кінця ХХ ст. до наших днів існує четверта стадія розвитку урбанізації. Наступає потреба реорганізації міських територій, такої їх зміни, що забезпечила би раціональну забудову, поліпшила б умови проживання міських жителів.

Вже з початку 90-их років ХХ ст., коли кризові процеси в економіці посилюються, коли соціально-економічна база міст звужується і зменшуються ресурси для розвитку поселень, урбаністичний період вступає у стадію стабілізації, що у деяких регіонах супроводжується стадією деурбанізації. Трапляється послаблення міськоутворювальної функції міст внаслідок скорочення діяльності багатьох підприємств і закладів, що відбилося на скороченні кількості жителів у більшості міст, в т.ч. і великих.

Стадії розквіту міст України у кінці ХХ ст. замінюються на стадію еволюційного розвитку, а пізніше й деградації. Доказом цього є показники зміни чисельності міського населення та кількості міст в Україні. А саме, від 1989 до 2001 року, як зображають дані переписів населення, чисельність міських жителів зменшилася на 1,7 млн. осіб (або 5,1%), хоча частка міських жителів у країні збільшилась від 66,7 до 67,2%. Першопричиною такого стану є депопуляція населення в країні, причому як сільського, так і міського. Зменшення чисельності жителів у містах внаслідок погіршення в них

соціально-економічної бази призвело і в наступні роки до зниження темпів урбанізації. Зменшення притоку міських жителів в останні роки (з 2000 до 2020 рр. на 4,2 млн. осіб) при піднесенні їх частки у загальній чисельності населення (на 2,1 %) є ознакою низхідної спрямованості урбанізаційного процесу. При загалом майже незмінній кількості міст в Україні (станом на 01.01.2020 року - 461), людність їх усіх зменшується як внаслідок природного скорочення населення в них, так і через значно меншу міграцію до них сільських жителів. Особливо цей процес на собі відчули малі міста, які мали вузьку економічну базу (1-2 промислових підприємства тощо), вони переформувалися у моно-функціональні міста переважно з функцією обслуговування населення навколишньої сільської території. Темпи зменшення міської людності найбільші у промислових регіонах України, де багато містечок, втративши місця праці для своїх жителів, знелюдніли.

У цей період під впливом поляризації економічного простору відбувається гіпертрофований розвиток великих міст і занепад багатьох малих, посилення нерівності у розвитку міських поселень.

Зменшення людності великих міст у кінці ХХ ст., крім загальних причин, відбувалося деяким чином за рахунок переселення міських мешканців у сільську місцевість (переважно пенсіонери, які раніше виїхали з сіл на роботу в містах). Це стало ознакою деурбанізації, що тривала загалом недовго і підкреслювалась за рахунок заможних жителів великих міст. Характерною ознакою деурбанізації є розширення приміських зон внаслідок "елітної" забудови їх території, що відбувається на фоні значної деградації сільської місцевості. Крім ареалів дачного розселення, які формувалися переважно у 90-х роках ХХ ст., виникають т.з. котеджні містечка, які відзначаються розвитком інфраструктури, поєднанням високого рівня благоустрою жител з природними ландшафтами [5].

Стадія деурбанізації зміниться в урбаністичному розвитку новою стадією урбанізації, що буде зумовлена підвищенням ролі міст у розвитку територій, що буде здійснюватися в процесі проведення реформи адміністративно-територіального устрою України. Міста, як центри нових

територіальних громад, набудуть нових функцій. Вони стануть центрами соціально-економічних перетворень, діловими центрами для навколишніх територій. Для цього необхідно визначити для кожного міста основну галузь виробництва чи сфери послуг, яка була б "урухомлювачем" його подальшого розвитку. При цьому можливий або ребрендинг (відновлення діяльності, яка раніше була у місті), або створення нових видів економіки, для розвитку яких є місцеві ресурси. Крім цієї галузі, місто повинне мати розгалужену сферу послуг для задоволення власних потреб і потреб жителів навколишньої сільської місцевості. Воно має також стати джерелом інновацій, центром інвестиційних перетворень територіальних громад на перспективу.

Міста, перебуваючи у стані соціально-економічного занепаду накопичують певний потенціал, адаптуючись до змін, і за умови інноваційного розвитку стануть потужними прискорювачами соціально-економічних змін в нашій країні.

Зазначаючи особливості зміни міського простору під впливом глобалізаційних процесів, інформаційна і комунікаційна перенасиченість міст, наявність представництв глобального рівня (банки, корпорації, міжнародні організації), зміну, а нерідко й втрату естетики міського ландшафту, міграційну мобільність населення, мультикультурність і поліетнічність середовища; збільшення ризику проживання у місті, прискорення темпів життя людей; погіршення екологічної ситуації [24, с. 28].

Водночас із включенням великих міст у глобальні економічні процеси, малі міста в них участі не беруть.

У таких умовах посилюються проблеми стійкого розвитку міст, які можуть вирішуватися тільки на основі вивченості території, вдосконалення управління міським простором тощо.

Стрижневою проблемою подальшої життєдіяльності міст стають пошуки їх кращої чи оптимальної територіальної організації - архітектурно-планувальної, розселенської, функціонально-планувальної, ландшафтно-архітектурної [27, с.263], яка буде спрямована на створення екологічно безпечного середовища життєдіяльності населення.

1.3. Просторові форми міського розселення

Виникає нагальна необхідність вивчення структури територіальних систем розселення різних рівнів саме на сьогоднішній день, виявлення тих змін, що відбуваються в них, щоб передбачити тенденції переходу цих систем на інший рівень територіальної організації і розвитку. Це продиктовано, насамперед, необхідністю наукового підґрунтя для проведення в Україні адміністративно-територіальної реформи, покращення рівня і якості життя населення.

Просторові форми систем розселення сформувалися під впливом ряду чинників, передусім, рівня і виду господарської освоєності території (руральний, неруральний), природних умов та ін. Тому у різних районах України спостерігаються значні відмінності у поселенській мережі, структурі систем, особливостях їх функціонування.

Найпростішою просторовою формою міського розселення є місто. Місто – це населений пункт з розвинутою інфраструктурою та комунікаціями, віднесений законодавством держави до категорії міст (має статус міста). Як правило, має значну (порівняно із сільськими поселеннями) кількість населення, яке зайнято переважно в несільськогосподарських сферах діяльності. Міста зазвичай виділяються підвищеною густотою населення, компактністю і характерним типом забудови, часто багатоповерхової [14].

Зростаючись, міста утворюють міські агломерації. Міська агломерація (метрополія) – це компактне територіальне угруповання міських і сільських поселень, об'єднаних у складну динамічну локальну систему різноманітними інтенсивними зв'язками – діловими, трудовими, виробничими, комунально-господарськими, культурно-побутовими, природоохоронними, рекреаційними тощо, а також спільним використанням ресурсів даного ареалу [20].

Агломерації можуть бути (залежно від структури): моноцентрична (сформованими навколо одного міста, яке значно більше за розмірами оточуючих) і поліцентрична (конурбації - сформовані переважно навколо двох, рідше більше, міст, рівнозначних за розмірами і статусом).

Мегалополіс – це надагломераційна форма міського розселення, велика урбанізована зона смугоподібної конфігурації надагломераційного рівня, що утворюється переважно вздовж транспортних коридорів в результаті фактичного зрощування багатьох сусідніх агломерацій різного рангу. Зазвичай такі урбанізовані смуги визначаються щільною міською забудовою і простягаються вздовж найважливіших транспортних магістралей і полімагістралей, тобто свого роду економічних осей. Вони мають декілька центральних ядер.

Структурну характеристику системи міського розселення у вигляді взаємозумовленого поєднання окремих міських центрів і ліній комунікацій називають опорним каркасом, конфігурація якого відображає основні риси формування урбанізованого середовища території, взаємозв'язки окремих міських центрів різних рангів, характеризує міру компактності системи [20].

За конфігурацією опорного каркаса виділяють такі типи систем міського розселення: рис.1.3.1.

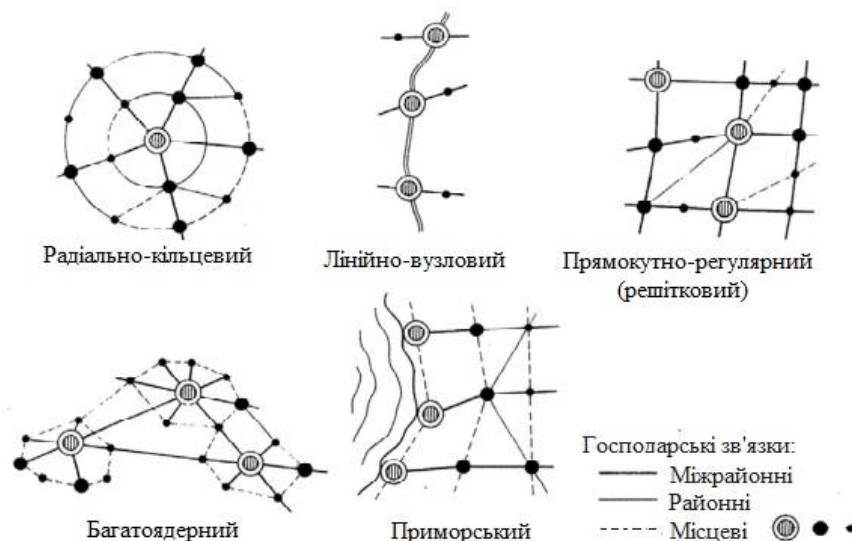

Рис. 1.3.1. Опорний каркас системи міського розселення

Системи мають неоднакову кількість локальних підсистем, їх параметри залежать від особливостей розселення, формування опорного каркасу розселення [12, с.306]. Відповідно до концепції поляризованого розвитку в системах розселення виділяють ядро (обласний центр) і так звану периферію (зона впливу центра). Центри систем розселення є одночасно ядрами і фокусами, бо вони поширюють свій вплив на периферію (дифузія функцій) і

одночасно є центрами притягання розселенських зв'язків (поляризація функцій). Їх величина і зона впливу визначається людністю та рівнем функціонального розвитку центра.

Радіально-кільцевий з порівняно рівномірним розподілом опорних міських поселень, доцентровими тенденціями у соціально-економічних зв'язках і розвитку, різким домінуванням головного центру з чітко визначеною центральністю його положення. Він відзначається домінуванням обласного центру з визначеною центральністю його положення, рівномірним розміщенням опорних центрів нижчого рангу. Такий каркас розселення мають Хмельницька, Вінницька, Львівська, Кіровоградська, Тернопільська області: рис. 1.3.2.

Рис. 1.3.2 Радіально-кільцевий тип опорного каркасу розселення Тернопільської області

Прямокутно-регулярний (решітковий), при якому окремі міські центри і вузли розміщені на території значно рівномірніше. Цей тип передбачає менші відмінності у рівнях розвитку міських центрів (ядер), які мають майже однаковий потенціал. В цілому таких систем міського розселення властиве більш рівномірне розміщення господарства, поліцентричний характер його організації. Регіональні міські вузли сформувались не лише під впливом

вигідного транспортно-географічного положення, але й внаслідок дії адміністративного фактору або давнього історико-господарського розвитку. В Україні даний тип системи розселення притаманний середньоурбанізованим територіям давнього господарського освоєння, які не мають чітко лідируючих міських поселень на своїй території і характеризуються наявністю значної кількості малих і середніх міст (окремі території Львівщини за межами обласної агломерації, Тернопільська, Волинська, Рівненська області).

Лінійно-вузловий тип розселення з потужною внутрішньою економічною віссю (транспортною магістраллю, великою рікою, передгірними рівнинами, найбільш придатними для життя) і пучками чи смугою інфраструктури: рис.1.3.3.

Рис. 1.3.3 Лінійно-вузловий тип опорного каркасу розселення Закарпатської області

В Україні такий тип міського розселення формується уздовж русла великих річок - Дніпро, Дністер, Південний Буг тощо. Є він і в передгір'ях Карпат, проте власне міські поселення на цій території ще недостатньо розвинені. Лінійно-вузловий тип характерний для систем, у яких чітко виділяється головна вісь розселення, від якої відходять "пучки" зв'язків до окремих центрів –Чернівецька, Івано-Франківська, Закарпатська області.

Приморський або прирічковий тип мають обласні системи, розміщені вздовж узбережжя Чорного моря, або Дніпра. У них центри систем розміщені поблизу узбережжя, а розселенські зв'язки спрямовані вглиб території (Миколаївська, Дніпропетровська, Херсонська, Черкаська, Одеська

системи): рис. 1.3.4.

Рис. 1.3.4 Приморський тип опорного каркасу розселення Одеської області

Приморський тип міського розселення, коли елементи структури сформувались і розміщені вздовж морського чи океанічного узбережжя (інколи, вздовж узбережжя великих озер та їх систем), утворюючи водний фасад міст. Цьому типу властива наявність кількох потужних міських центрів вздовж узбережжя, від яких йдуть зв'язки в глибину території. Поперечні зв'язки між цими центрами виражені слабше.

Багатоядерний тип системи міського розселення з басейновою концентрацією міст, характерний для потужних вугільних районів з високим рівнем освоєння і переважним розвитком важкої індустрії. Він характеризується наявністю багатьох центрів міжрайонних систем, що перебирають окремі функції обласного центру. Багатоядерний тип опорного каркасу розселення характерний для Луганської, Запорізької, Донецької обласних систем: рис.1.3.5.

**Рис. 1.3.5 Багатоядерний тип опорного каркасу розселення
Донецької області.**

Залежно від опорного каркасу розселення сформувалися внутрішньообласні системи розселення (міжрайонні). Такі системи можуть мати різні розміри, охоплювати неоднакову територію, залежно від людності та функцій ядра та його розміщення стосовно інших поселень і транспортних шляхів. Для їх територіальної організації характерний (на відміну від обласної системи розселення), принцип нестрогого входження у суперсистему, тобто не вся поселенська мережа поділена міжрайонними системами розселення. До них входять тільки ті поселення, які мають з центрами таких систем періодичні соціальні чи виробничі взаємо-зв'язки. Найбільші за площею і демографічним потенціалом ті системи, що сформувалися навколо обласних центрів, які одночасно виконують функції міжрайонних. Найбільша кількість міжрайонних систем у великих за площею областях, а найменша - у найменших: табл.1.3.1.

Таблиця 1.3.1. Розподіл обласних систем розселення України за кількістю та розмірами внутрішньообласних (міжрайонних систем, станом на 17.07.2020 року)

Обласна система розселення	Кількість міжрайонних систем розселення	Кількість районних систем	Показник абсолютної складності обласних систем	Показники відносної складності обласних систем
АР Крим	7	10	42,86	7,35
Вінницька	4	6	50	4,41
Волинська	2	4	100	2,94
Дніпропетровська	4	7	75	5,15
Донецька	4	8	100	5,88
Житомирська	3	4	33,33	2,94
Закарпатська	2	6	200	4,41
Запорізька	4	5	25	3,68
Івано-Франківська	2	6	200	4,41
Київська	2	7	250	5,15
Кіровоградська	2	4	100	2,94
Луганська	5	8	60	5,88
Львівська	3	7	133,33	5,15
Миколаївська	3	4	33,33	2,94
Одеська	3	7	133,33	5,15
Полтавська	3	4	33,33	2,94
Рівненська	2	4	100	2,94
Сумська	3	5	66,67	3,68
Тернопільська	2	3	50	2,21
Харківська	4	7	75	5,15
Херсонська	3	5	66,67	3,68
Хмельницька	3	3	0	2,21
Черкаська	2	4	100	2,94
Чернівецька	1	3	200	2,21
Чернігівська	4	5	25	3,68
	77	136	-	-

Показники абсолютної і відносної складності структури систем свідчать про спосіб організації внутрішньообласних систем. Кожну обласну систему розселення представимо для цього у вигляді графа, підграфами якої є міжрайонні та районні системи розселення. Чим більше районних і міжрайонних систем входить до складу обласних систем тим є більшими показники абсолютної складності структури обласних систем. Отже, у Київській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях вони є найбільшими, вони мають більшу кількість районів, в яких відповідно міжрайонні системи охоплюють всю територію областей.

Показники абсолютної складності відносно невеликі у обласних системах, де невелика кількість районів і де міжобласні системи через нерозвиненість соціально-економічних показників чи недостатньо розвинуте транспортне сполучення нетісно пов'язані з міжрайонними центрами. У таких системах деякі районні системи (особливо ті, що знаходяться на периферії областей) тяжіють у розселенському відношенні до центрів сусідніх областей. Наприклад, м. Козятин (Вінницька область) та смт. Попільня (Житомирська область) - до м. Києва, м. Берестечко (Волинська область) до м. Броди (Львівська область) та ін.

Хмельницька, Запорізька та Чернігівська області мають найнижчі показники абсолютної складності територіальної організації обласних систем, що зумовлено низьким рівнем організації районних систем у міжрайонні через погану транспортну доступність районних систем.

Як показали дослідження, в багатьох системах розселення міжрайонні системи є невеликими, через несформованість своїх ядер за допомогою розселенських зв'язків вони не можуть "притягувати" значну територію. З причини у багатьох обласних системах показники абсолютної складності невеликі. У високо-індустріальних областях вони також невеликі (Донецька, Луганська, Запорізька, Дніпропетровська, де є значна кількість міжрайонних систем, але вони невеликі через густу мережу міських поселень. У таких системах їх центр своїми міжрайонними зв'язками не охоплює великої території, ці зв'язки перерозподіляються між навколишніми міськими поселеннями. Формуються одна велика (навколо обласного центру) міжрайонна система та декілька невеликих у тих системах, де велика різниця в людності між центром системи і іншими міськими поселеннями.

Тільки приблизно відображають внутрішню структуру обласних систем показники абсолютної складності, бо не завжди враховують організацію та чисельність внутрішньообласних систем. Так, однакові показники абсолютної складності мають Кіровоградська і Донецька обласні системи, хоча мають неоднакову кількість районів (4 і 8 відповідно) і міжрайонних систем (2 і 4 відповідно). Тому доцільно враховувати показник відносної складності

структури систем. Він відображає відносний надлишок абсолютної складності порівняно із мінімальною при даній кількості вершин графа.

Розподіл обласних систем розселення України за кількістю та розмірами внутрішньообласних систем та їх показники відносної складності зобразимо графічно.

Найвищі показники характерні для Луганської, Донецької обласних систем (вони мають найскладнішу будову), а найнижчі - для Тернопільської та Чернівецької областей (найменші відхилення абсолютної складності від мінімальної при даній кількості ребер). Такі обласні системи, як: Вінницька, Львівська, Одеська (у бік збільшення) та Хмельницька, Черкаська, Кіровоградська системи (у бік зменшення) мають найменші відхилення абсолютної складності від мінімальної. Можна зробити висновок, що такі системи мають рівномірний розподіл районних систем у міжрайонних системах та найбільш оптимальну територіальну організацію. Міжрайонні системи дуже неоднакові у тих обласних системах, які мають найбільші показники відносної складності: навколо обласних центрів такі системи мають велику кількість районних систем.

У сучасний період зміни у територіальній організації обласних систем розселення полягають у зменшенні зон впливу міжрайонних центрів через послаблення інтенсивності розселенських зв'язків. Розпадаються внаслідок ліквідації у центрах об'єктів виробничого і соціального призначення міжрайонного значення деякі міжрайонні системи. Отже у країні погіршується внутрішньообласна територіальна організація обласних систем розселення при незмінній мережі їх районних систем.

Конфігураційні характеристики опорного каркасу систем міського розселення, як видно з зазначеного, істотно впливають на економічну ефективність функціонування і розвитку господарського комплексу та на якість життя населення в містах. Істотно сприятиме оптимізації економічного і соціального розвитку міст врахування структурних особливостей міського розселення, покращенню умов проживання городян та зростанню економічної бази міських комерційних підприємств. Засноване на розвитку комунікацій і

зв'язку вдосконалення структури міського розселення, сприятиме посиленню синергетичного (агломераційного, вузлового, метрополітарного) ефекту міського середовища та активізації процесів суспільного відтворення в містах.

РОЗДІЛ II Історія міського заселення українських територій

2.1. Період первісного міського заселення українських територій та період середньовіччя

Початок створення міст в Україні сягає до VIII ст. до н. е., коли в Північному Причорномор'ї виникло десять старогрецьких міст-колоній. Розпад рабовласницького ладу і напади сусідніх племен у IV—V ст. н. е. призвели до занепаду і ліквідації цих античних міст.

Давньогрецькі міста Північного Причорномор'я — міста-держави, засновані греками в період VII—V століть до н. е. на узбережжі Чорного моря в межах сучасної території України. Це такі міста як:

- Борисфеніда, що існувала як місто-держава у VII ст. до н. е.; була найдавнішим грецьким поселенням Причорномор'я. Пізніше центр колонії перемістився до Ольвії. Зараз острів (Миколаївська область);

- Херсонес (пізніше Корсунь) заснований у 422–420 рр. до н. е. переселенцями з Гераклеї Понтійської і проіснував до XIV ст. н. е. (тобто майже два тисячоліття). У V—I ст.ст. до н. е. це було автономне місто-держава, у I—IV ст.ст. н. е. — аристократична республіка, залежна від Риму, а з IV ст. — від Візантії. Посилившись, Херсонес контролював весь західний Крим, але втратив його в боротьбі з скіфами і сарматами. Саме через Корсунь 988 року в Київську Русь офіційно прийшло християнство візантійського обряду. Зараз — історико-археологічний заповідник «Херсонес Таврійський» (м. Севастополь);

- Ольвія існувала як місто-держава приблизно з 600 р. до н. е. і до IV ст. н. е. Заснована переселенцями з грецького Мілета. Зараз с. Парутине (Миколаївська область);

- Керкінітида заснована як місто-держава у VI ст. до н. е. і проіснувала як грецька колонія майже до кінця IV ст. н. е. Належала деякий час скіфам і Херсонесу. Зараз місто Євпаторія (Автономна Республіка Крим);

- Калос-Лімен (в перекладі «Гарна Гавань») — на місці сучасного селища Чорноморське на півострові Тарханкут. Засноване іонійцями у IV ст. до н. е. Наприкінці того ж століття увійшла до складу володінь Херсонесу. Стала ареною протистояння між греками та скіфами й сарматами. Остаточно мешканці покинули місто в IV столітті;

- Тіра (також Офіусса) заснована як місто-держава у VI ст. до н. е. переселенцями з грецького Мілета. Зараз місто Білгород-Дністровський (Одеської області). За відомостями ЮНЕСКО, Білгород-Дністровський входить до десятки найдавніших міст Землі безперервного існування (разом з такими містами, як Рим, Афіни, Дамаск, Пекін);

- Феодосія започаткована як місто-держава у VI ст. до н. е. греками — вихідцями з Мілета, була центром торговельних зв'язків. У IV ст. до н. е. була захоплена Боспорським царством. Зараз місто Феодосія (Автономна Республіка Крим);

- Пантікапей заснований як місто-держава у VI ст. до н. е. З 480 р. до н. е. — столиця Боспорського царства (на берегах Керченської протоки), до складу якого поступово увійшли навколишні грецькі колонії і деякі варварські племена (меоти, сінди) на Кубані; низку міст було засновано вже царями Боспору. Серед населених пунктів Боспорського царства відомі, зокрема, Тірітака, Німфей, Кіммерік, Ілурат, Кітей, Мірмекій, Гераклій, Зенонів Херсонес, Порфмій, Тірамба, Патрей, Парфеній, на «азійському» узбережжі протоки — Фанагорія, Гермонасса, Кепи, Горгіппія, Бата, Ахіллій, Кіммерій, Коркондама. Після тривалої боротьби з Херсонесом, скіфами, сарматами царство було приєднане до Понтійської держави, а потім опинилось у залежності від Риму. Зараз на місті Пантікапею — сучасне місто Керч (Автономна Республіка Крим);

Довкола великих полісів існували сільськогосподарські поселення та маєтки, округа мала назву «хора». Також по узбережжю були й дрібні поселення — наприклад лише на ділянці між Дністром та Південним Бугом, за деякими даними, налічувалось близько 30 поселень, зокрема Одесс, Скопели, Гавань Істріан (на території Одеси), Гавань Іако (Асіаків), Ніконій. Між Тірою

та Дунаєм (Істром) Арріан називає такі поселення, як Неоптолемове (з маяком), Кремніски, Антіфілове (у теперішній час, ймовірно, затоплені морем) [15].

Новий етап розвитку урбанізації охоплює період становлення і розквіту давньоруської держави Русі, період середньовіччя. За даними літописів, на кінець XII століття на Русі нараховувалося 238 міст, які відігравали роль торговельно-ремісничих, оборонних центрів тощо. Під час татаро-монгольської навали більша частина південно-руських міст була спалена і зруйнована.

У 40-х роках XIII століття для більшості князівств Русі почалася іноземна навала, яка завершилася лише через чверть сторіччя і ще стільки ж тривали періодичні набіги казанських, астраханських і кримських ханів. Військові спустошення і важкий тиск податків зумовили до затяжного економічного занепаду. За перші 50 років ординського правління не було збудовано жодного міста.

У феодальний період процеси урбанізації відбуваються досить повільними темпами у складних соціально-економічних умовах. В середині XVII століття в Україні нараховувалося 756 міст, в яких мешкало 1,4 млн. чол. Достатньо багато міст у цей період була зумовлена значним розосередженням ремісницького виробництва, промислів і торгівлі, а також прийнятим тоді порядком віднесення поселень до категорії міст.

З другої половини XVII століття, після унії України з Московщиною, бере свій початок новий період урбанізації, коли відбулося інтенсивне виселення Слобідської України, порівняно швидко зростала чисельність міського населення, створювалися міські поселення.

У XVII столітті з розвитком мануфактурного виробництва в Лівобережній і Слобідській Україні зріс приплив сільського населення в міста, а також приписування кріпосних і державних селян навколишніх сіл до поміщицьких та казенних мануфактур. Результатом цього слід вважати розвиток специфічних для того часу форм урбанізації, що полягають у

зростанні «прихованого» міського населення, тобто сільського населення, яке зайняте в промисловості [28, с 28].

2.2. Індустріальний період

Якщо в домонгольські часи одним з найбільших ремісничо-торговельних центрів України був Київ, в якому налічувалось понад 60 ремісничих спеціальностей, то наприкінці XIX століття географія промислових центрів розповсюджується на південно-східні райони. Осередками металургійної промисловості стали Донбас і Придніпров'я, машинобудівної і металообробної — Харків, Донбас, Придніпров'я, Київ, Херсон, Одеса, цукрової — Правобережна і частково Лівобережна (місто Карлівка, Лохвиця на Полтавщині) Україна, важливі риси урбанізації України XIX – початок XX століття: табл. 2.2.1.

Таблиця 2.2.1. Важливі риси урбанізації України XIX — початок XX століття

Рік	Міські поселення та населення	Природно-економічні райони			
		Правобережжя	Лівобережжя	Степ	Україна в цілому
1858	Кількість міських поселень – разом у тому числі:	313	177	172	672
	міст	34	48	31	113
	містечок	279	137	131	547
	іших поселень	-	2	10	12
	Чсельність міського населення (тис.чол)	1286.6	828.7	628.6	2735.9
	Питома вага міських жителів в загальній кількості населення, %	23.5	18.2	22.8	21.4
x	Зміни чисельності міського населення протягом 5-ти років, %	+14.9	-1.2	+3.8	-7.0

Міста українських земель, це — до деякої міри давні адміністративно-торговельні осередки, а то знову — недавно повсталі осередки великої

промисловості й торгівлі. Міські поселення Правобережної України займали 47% всіх міських поселень території України, на відсоток міської людності має вплив індустріалізація й торгівля питома вага яких на 5.3% більша від питомої ваги міських жителів Лівобережжя, та на 0.7% від питомої ваги Степової України. Аналізуючи п'ятирічний період (1858-1863 рр) чисельність міського населення Правобережжя збільшилася на 14.9% в той же час коли чисельність міського населення всієї території України на 7% зменшилася.

До 1918 року Україна була аграрною і в містах проживало 18 % населення. У повоєнні часи процес розширення географії промисловості в Україні зазнає нових змін. Інтенсивний процес урбанізації в Україні розпочався в 1926—1939 рр., коли було взято курс на індустріалізацію народного господарства, тобто всього лише за 13 років чисельність міського населення зросла в 2,4 рази.

Це, в свою чергу, поява поряд з традиційними галузями промисловості нових галузей — комбайнобудівної, тракторної та енергетичної, хімічного машинобудування тощо. Були засновані нові промислові центри в Придніпров'ї (Запоріжжя, Кривий Ріг та ін.), Харків трансформувався на один з найбільших центрів машинобудування СРСР. Перемінилося розміщення промисловості в старих промислових районах. Розширилася промисловість у Києві, Одесі, Кіровограді, Миколаєві та інших містах.

Виконано індустріалізацію західних областей України. Міста Львів, Ужгород, Нововолинськ, Дрогобич, Стрий та багато інших стали великими індустріальними центрами України.

До 1939 року в українських містах проживало ледве 21 % людності, а в великих містах, що мають понад 100 000 мешканців, лише 7,3 %. Це є результатом недостатнього господарського розвитку, в першій мірі — слабкої індустріалізації країни.

4 грудня 1958 р. ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову «Про заходи з поліпшення справи планування і забудови населених пунктів УРСР», в якій підкреслювалось виняткове значення районного планування. Згідно до цього було зіставлено проекти генеральних планів 122 міст і 683

районних центрів. Пізніше було підготовлено проекти планування більше 200 міст і багатьох селищ.

Ще динамічніше українські міста зростали (особливо упродовж 1960-х років — на півмільйона осіб щороку). Проведені на нашій території загальні переписи населення, в другій половині ХХ століття, свідчать про перманентне примноження кількості їхніх жителів. В УРСР це відбувалося переважно за рахунок міграційних потоків із села, на частку яких у 1959—1970 роках припадало 47,8 %, а в 1970-1979-му — 51,6 % приросту міського населення. Як наслідок — 1965 року Україна досягла рівня урбанізованості (чисельність містян перевищила 50 %), а 1994-го населення міст переважило сільське вдвічі.

2.3. Період незалежної України

У нову фазу урбанізації Україна вступила у 1990-ті роки, образ якої й на сьогодні залишається розмитим і неясним. До сьогоднішнього часу важко розділити ситуаційну і структурну складові новітнього урбанізаційного процесу. Залишається невизначеним і прогноз майбутніх рис процесів урбанізації, оскільки дотепер не з'ясовано основні напрями і перспективи ринкового розвитку країни. Тож ясно одне: країна ніколи вже не стане колишньою, а, отже, всі суспільні процеси набуватимуть нового змісту, характеру й масштабів. Проаналізуємо, що ж відбувалося з мережею міських поселень та їхнім населенням в Україні в 1990-2020 рр. Протягом цього часу число міст в Україні зросло з 436 до 461, а кількість селищ міського типу скоротилася з 927 до 882. Основні зміни в мережі міських поселень відбувалися внаслідок адміністративно-територіальних перетворень. Так, 1989 р. до категорії міст були віднесені колишні селища міського типу (смт.) Рожище Волинської області й Угледар Донецької області. У тому самому році статус селища міського типу одержали село Рокини Волинської області, село Богданівка Дніпропетровської області, а з міської межі міста Ровеньки Луганської області було виділено смт. Дзержинський.

Аналогічні зміни відбувалися щорічно. До категорії міст було переведено низку селищ міського типу; отримавши категорію міст обласного підпорядкування деякі міста підвищували свій статус, а селища міського типу набували статусу міст районного підпорядкування. Так, наприклад, у 1993 р. смт. Бурштин Івано-Франківської області став містом районного підпорядкування. Старі назви повертали містам і селищам міського типу, раніше адміністративно об'єднані населені пункти розкрупнювали або об'єднували їх у єдиній міській межі. Наприклад, у 1997 р. до міської межі Кривого Рогу були включені селища міського типу Мирівське, Залізничне, Суворово і Рахманівка.

Найпоширенішими в Україні є міста з числом жителів 10,0—19,9 тис. (35,4%), а також 20,0—49,9 тис. (24,2%). Щоп'яте місто налічує до 9,9 тис. жителів (20,3%), у тому числі кількість міст із числом жителів до 5,0 тис. осіб становить лише 3,9% від загальної їх кількості. Тому через те, що 55,7% українських поселень належать сьогодні до типу малих міст із числом жителів до 20,0 тис. осіб, а в більш ніж трьох чвертях українських поселень (79,9%) число жителів не перевищує 50,0 тис.

До групи середніх із чисельністю населення 50,0—99,9 тис. чоловік слід віднести 48 міст (10,5%); великих із населенням 100,0—500,0 тис. чоловік — 35 міст (7,6%); крупних із числом жителів 500,0 тис.—1,0 млн. чоловік — 5 міст (1,1%). До групи найкрупніших міст із населенням більше 1,0 млн. належать 4 міста (0,9%). У цих 9 містах сьогодні мешкає понад третина міського населення України (35,7%). Населення малих міст становить 22,9%, середніх — 11,9%, великих — 29,5% загальної кількості мешканців міст. Аби нерівномірність розподілу населення за містами різноманітного розміру і типу була очевидною, варто зазначити, що в 2,0% крупних і найкрупніших міст нині живуть 35,7% міських жителів, тоді як у 79,9% малих — тільки 22,9%. Відчутних змін зазнала сукупність селищ міського типу від початку 1990-х років: помітно зросла кількість смт. з населенням до 3 тис. чоловік (від 300 у 1990 р. до 363 у 2008 р.); насьогодні зменшилось число смт., кількість мешканців яких становила 3,0 — 4,9 тис. осіб (від 224 у 1990 р. до 196 у 2008

р.), а також 5,0 - 9,9 тис. осіб (від 319 у 1990 р. до 280 у 2008 р.). Ці три групи селищ міського типу з населенням до 10,0 тис. жителів склали у 2018 р. 94,7% усіх міських поселень цього типу (у 1990 р. 90,9%). У них зосереджено 85,1% всього населення, що мешкає в селищах міського типу (у 1990 р. – 76,8%). Одночасно у смт. із числом жителів 10,0 — 20,0 і більше тисяч осіб, загальна кількість яких ледь досягає 5,3%, проживає майже щосьомий мешканець смт. (14,9%). Найбільш населеними є сьогодні селища міського типу з числом жителів 5,0 — 10,0 тис. (50,2%): тут проживає щодругий житель смт. Врозраді державній політиці локалізовано зростання великих і найвеличніших міст, що проводилася від початку 1960-х років, чисельність їх населення безупинно зростала аж до початку 1990-х років. Витратна економіка епохи "зрілого соціалізму", поєднана з екстенсивним розвитком народногосподарського комплексу і постійним збільшенням робочих місць у містах, передусім великих і найвеличніших, зумовила зростання числа жителів цих міст переважно внаслідок міграційного припливу. Містоутворююча база великих і найвеличніших міст дестабілізується й починає звужуватися з початком перебудови і наступної економічної кризи; з'являється попервах приховане, а незабаром і явне безробіття, скорочуються робочі місця; обжиті міста кидають позбавлені роботи люди в пошуках більш усталеного життя, яке б забезпечувало їм і членам їхніх сімей безпеку і виживання.

Першою в переліку, що втрачають населення з найвеличніших міст стає Одеса, де вже в 1990 році було зафіксовано зменшення числа жителів [22, с. 28]. У 1992 р. до цього переліку потрапляє Харків, у 1993 р. — Дніпропетровськ, а в 1994 р. — інші міста, які належать до розряду великих і найвеличніших: Київ, Донецьк, Запоріжжя, Львів, Кривий Ріг, Маріуполь, Миколаїв. 1995 р. з групи великих міст вибуває Луганськ: зменшується число його жителів до 493 тис. осіб. Чисельність населення великих й найвеличніших міст продовжує меншати вже після 2000 року. З переліку великих міст, слідом за Луганськом вибуває Маріуполь, кількість жителів в якому становить 469 тис. на 1.01.2010 р. Статус міста з мільйонним

населенням втрачає і Донецьк. Саме на цю дату число його мешканців сягає лише 968 тис. Спромоглася примножити свій людський потенціал тільки столиця України: на 1 січня 2011 року чисельність киян становила 2799.2 тис. осіб. В решті крупних та найкрупніших міст країни відбувається скорочення кількості городян упродовж 2000-х років. За період 1998-2009 рр. їх сумарні демографічні втрати сягають 477 тис. осіб (4,2%).

У розвиток урбанізації якісний стрибок призвів до "кризи міста як традиційної форми розселення, до розшарування цього поняття у різних площинах" [30, с.61]. З'явилася необхідність перегляду традиційних уявлень і пошуків нових концепцій, які відбивають суть сучасних процесів і форм міського розселення. Представниками багатьох галузей знання різних наукових шкіл велися такі пошуки. Обговорювалися поняття урбанізованого району, агломерації, системи взаємопов'язаного розселення тощо.

На думку автора, наймісткішим терміном, який передає ріст і розвиток тривких зв'язків, що об'єднують місто з іншими населеними пунктами в єдине ціле, є "система взаємопов'язаного розселення".

Можна тлумачити систему взаємопов'язаного розселення, як родову категорію; усю решту понять (агломерація, групове розселення, конурбація тощо) можна простежувати як видові. Це складні демоекосистеми, риси яких визначаються не тільки величезною кількістю елементів і зв'язків між ними, а й неоднозначністю соціальних, економічних, демографічних і багатьох інших процесів, що відбуваються в їхніх межах. Посянення і опис передбачають їх класифікацію та розпізнавання, а також аналіз структури: виокремлення підсистем або елементів, фіксованих зв'язків (взаємозв'язків) між ними, виявлення їхньої ієрархії і просторової організації. З точки зору останньої модель система має такий вигляд: центральне місто - ядро і навколишнє кільце приміської зони, що взаємодіють як між собою, так і з навколишнім середовищем. Ця модель адекватна й щодо поліцентричних систем взаємопов'язаного розселення (з двома або більше центральними містами - ядрами, які взаємодіють одне з одним та із зонами їхнього впливу) [14, с. 97].

РОЗДІЛ III Регіональні особливості урбанізації в Україні

3.1. Розселення міського населення України за регіонами

Формування та розподіл виробничих сил, соціально-економічні чинники, природні та демографічні фактори, що впливають на природні процеси розселення, пов'язані із відмінностями через унікальність навколишнього середовища (рельєф поверхні, клімат, гідрографічна мережа, природні ресурси, якість земельних ресурсів та ін.) є основними факторами розселення, включаючи його напрями та інтенсивність. Від інтенсивності та напрямку руху також залежать властивості поселення в регіоні населення, районування та міграції. Як відомо, нові населені пункти відрізняються, наприклад, по щільності населення. У бік зростання кількості міських жителів постійно змінюється співвідношення міських та сільських жителів. Проте, спостерігаються тренди до деурбанізації та зворотної міграції населення до умов ближчих до природи. З другої сторони, просторові зміни регіональної організації виробництва та інших форм зайнятості безпосередньо впливають на форму та характер території поселення, визначають інтенсивність та напрямок роботи більшості людей. До зміни частки міських та сільських жителів у структурі населення України призвели фіксована міграція та маятникова міграція.

Дія цих показників у конкретних регіонах має свої особливості і стан демографічних процесів утворює мозаїчну картину як у якісному, так і в кількісному сенсі. Змогу визначити за рахунок яких регіонів і в якому напрямку розгортаються процеси відтворення населення дасть дослідження цієї картини. До того ж у окремих регіонах демографічна ситуація може стати базою, на якій засновані моделі майбутнього стійкого відтворення народу України в цілому та певних регіонів особливо, формування демографічної політики держави [1].

Чітко виділяється дія трьох чинників, що впливають на розміщення населення на території України. Найважливішим чинником є соціально-економічний, тобто розміщення продуктивних сил, що впливає на виникнення міст і значний приплив сільського населення до них. Міський перепис в Україні у 1923 року зафіксував 5081,2 тис. міських жителів. У порівнянні з 2020 роком міське населення зросло у 5,7 раз, та становить за даними Державної служби статистики України станом на 1 січня 2020 року 29139,3 тис. міських жителів. Тепер в Україні 461 місто, 882 селищ міського типу і 28376 сіл. Є істотна відмінність між цими двома видами поселень [25].

Населений пункт вважають міським населеним пунктом в Україні, той який виконує промислові, транспортні, культурно-торгові та адміністративні функції, а населення складається переважно з робітників, службовців та їхніх сімей. Окрім того, зовнішнім визначальним фактором міського населеного пункту є особлива, специфічна архітектурна забудова, переважно багатоповерхова. Якщо населення становить менше 10000 жителів, але за перерахованими вище критеріями поселення потрапляє під класифікацію міського населеного пункту, то воно вважається селищем міського типу (СМТ). По своїй функціональності міста в свою чергу діляться на економічні (промислові, транспортні, торгово-розподільні тощо) та неекономічні (адміністративні, рекреаційні та ін) [25].

Соціально-економічний розвиток суспільства, індустріалізація, зміни в структурі праці зумовлюють зростання концентрації населення в містах. Наприклад, частка наявного населення міських жителів зросла на 2% за період незалежності України, без урахування окуповано території Автономної Республіки Крим і м.Севастополя.

За період 1991-2020 рр. чисельність міського та сільського населення скоротилася під впливом депопуляції: міського до 29 139,3 тис осіб (на 16,95%) і сільського до 12763,1 тис. осіб (на 24,30%). Отже спостерігається все більша криза українського села. Особливо для молоді, очевидно, стає перевага міського способу життя, який пропонує більший аспект можливостей для працевлаштування, ніж у сільській місцевості. Все гіршою стає демографічна

ситуація в сільській місцевості. Разом з тим очевидно скорочення чисельності населення в багатьох містах України. В останні роки цей процес особливо посилюється внаслідок від'ємного природного приросту і помітного скорочення зайнятості, то, насамперед, міста і селища міського типу в промислово розвинутих східних регіонах України, що вичерпали (або вичерпних) можливості свого економічного зростання, а також міські поселення причорнобильської зони: табл. 3.1.1.

Таблиця 3.1.1. Чисельність наявного населення по регіонах України на 1 січня 2020 року [13]

	Населення, тис. осіб			Питома вага у загальній чисельності, %	
	усього	міське	сільське	міського	сільського
Україна	41 902,40	29139,3	12 763,10	69,54	30,46
Вінницька	1545,4	799,4	746,00	51,73	48,27
Волинська	1031,4	539,2	492,20	52,28	47,72
Дніпропетровська	3176,6	2668,7	507,90	84,01	15,99
Донецька	4131,8	3754,3	377,50	90,86	9,14
Житомирська	1208,2	716,5	491,70	59,3	40,7
Закарпатська	1253,8	465,9	787,90	37,16	62,84
Запорізька	1687,4	1306,2	381,20	77,41	22,59
Івано-Франківська	1368,1	606,8	761,30	44,35	55,65
Київська	1781	1105,4	675,60	62,07	37,93
Кіровоградська	933,1	591,9	341,20	63,43	36,57
Луганська	2135,9	1859,6	276,30	87,06	12,94
Львівська	2512,1	1534	978,10	61,06	38,94
Миколаївська	1119,9	768	351,90	68,58	31,42
Одеська	2377,2	1597,1	780,10	67,18	32,82
Полтавська	1387	867,2	519,80	62,52	37,48
Рівненська	1153	548,1	604,90	47,54	52,46
Сумська	1068,2	741,4	326,80	69,41	30,59
Тернопільська	1038,7	473,7	565,00	45,61	54,39
Харківська	2658,5	2158,1	500,40	81,18	18,82
Херсонська	1027,9	631,1	396,80	61,4	38,6
Хмельницька	1254,7	720,8	533,90	57,45	42,55
Черкаська	1192,1	678,7	513,40	56,93	43,07
Чернівецька	901,6	390,6	511,00	43,32	56,68
Чернігівська	991,3	649,1	342,20	65,48	34,52
міста					
Київ	2967,4	2967,4	X	100	X

Без урахувань тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, Автономної Республіки Крим і міста Севастополь.

Так, з 92 міст України, що мали на 1 січня 2020 р. населення 50000 і більше осіб, тільки в 15 містах населення порівняно з 1991 не знизилася, а зросла, причому в трьох містах воно залишилося практично на тому ж рівні. Населення зросло в таких містах: Київ, Рівне, Тернопіль, Івано-Франківськ, Хмельницький, Луцьк (обласні центри західноукраїнських регіонів і столиця України), Біла Церква, Бориспіль і Бровари (Київська область, столичний регіон), Ковель (Волинська обл.), Енергодар (Запорізька обл.). У Черкасах, Ужгороді, Новоград-Волинському (Житомирська обл.), Дрогобичі (Львівська обл.), Комсомольську (Полтавська обл.) кількість населення за даний період практично не змінилося.

Населені пункти в Україні типізують в залежності від кількості міського населення: міста-мільйонери (чисельність населення понад 1000000 жителів), великі міста (від 500000 до 1000000 жителів), великі міста (від 100000 до 500000 мешканців), серед яких особливо варто виділити обласні центри, середні (від 50000 до 100000 мешканців), малі міста (менше 50000 жителів): табл. 3.1.2.

Таблиця 3.1.2. Розселення населення України за типами та розмірами населених пунктів, станом на 1 січня 2020 року

Типи населених пунктів	Чисельність жителів, чоловік	Частка населення України
Міста >1000 тис.	5263782	11,53%
Міста 500-1000 тис.	4117289	9,80%
Міста 100-500 тис.	8699378	19,06%
Міста 50-100 тис.	3002027	6,58%
Міста 20-50 тис.	3502016	7,67%
Міста 10-20 тис.	2267791	4,97%
Міста <10 тис.	677793	1,49%
ПМТ > 10 тис.	551460	1,21%
ПМТ <10 тис.	3299337	7,23%
Села	12763070	30,46%

Всі міста-мільйонери та великі міста, утворюють навколо себе, поєднуючись з іншими містами, так звані міські агломерації - зони скупчення на безпосередній близькості один від одного міських населених пунктів, пов'язаних між собою єдиними транспортними, господарськими, культурно-

побутовими, сервісними (обслуговуючими) і часто навіть житлово-комунальними зв'язками [6].

19 міських агломерацій можна виділити в Україні. Найбільшими серед них є: Київська, Харківська, Львівська, Одеська - типові моноцентричні, і, наприклад, Дніпровсько-Кропивницька, Лисичансько-Рубіжанська - типові поліцентричні.

Рівень урбанізації визначає співвідношення міського і сільського населення в структурі розселення України - частки населення, яке проживає, працює в містах і веде міський спосіб життя, середній показник рівня урбанізації становить 68,98% по Україні.

Найбільш урбанізованими областями є східні області України: Запорізька, Харківська, Дніпропетровська. Найменш урбанізованими областями України є Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Рівненська, Тернопільська.

Станом на 1 січня 2020 року густина населення України становила 70,5 осіб на 1 км². Найвища щільність населення характерна для східних та західних областей, а також Київської області (разом з Києвом). Досить низька густина населення в поліських і степових областях України.

Нерівномірно по території України розміщується населення. Области з більш сприятливим соціально-економічним середовищем і розвинутою промисловістю і відносно сприятливою екологічною ситуацією, відрізняються високим рівнем щільності населення. Густо заселені Львівська (116,3 осіб/км²), Чернівецька (112,4 осіб/км²), Дніпропетровська (102,7 осіб/км²), Івано-Франківська (99,3 осіб/км²) та Закарпатська (98,6 осіб/км²) області, і звичайно, м. Київ (3440,2 осіб/км²), Найменша густина населення в Чернігівській (33,2 осіб/км²), Херсонській (37,5 осіб/км²), Кіровоградській (39,9 осіб/км²) областях, невисокі показники щільності населення в Миколаївській, Житомирській, Сумській областях.

На густоту населення найбільший вплив здійснюють соціально-економічні та природні фактори. Так, найменша густина населення характерна для північних районів країни (Полісся), де найвищий коефіцієнт лісистості

території, значна заболоченість, ґрунти мають низьку родючість, менше розорювання. До таких регіонів належать північні частини Волинської, Рівненської, Чернігівської, Житомирської, Полтавської та Сумської областей [8].

На розміщення населення України все більший вплив з другої половини ХХ століття мало поступове загострення екологічної кризи і особливо Чорнобильська катастрофа. Так, в 1986 році були повністю відселені мешканці міст і сіл 30-кілометрової зони навколо Чорнобильської АЕС. Пізніше, також, було визначено й інші території безумовного (обов'язкового) відселення та гарантованого добровільного відселення. Й інші зони екологічної біди залишило населення, які займають близько 15% території України.

З розміщенням промисловості, підприємництва, сфери послуг тісно пов'язане міське населення. Найбільш урбанізованими є Київська (88%), Дніпропетровська (83%), Харківська (80%) області, а також області, де є великі індустриальні центри Запорізька (77%), Одеська (67%), Львівська (60%), що відображено в Додатку А.

Станом на 2020 рік в Україні налічується 1343 міських поселень. З них 461 місто (з яких 189 - міста республіканського або обласного значення) та 882 селищ міського типу. Містом в Україні вважається населений пункт, в якому чисельність населення становить більш ніж 10 000 осіб.

Міські поселення поділяються за адміністративним поділом на міста районного, обласного і загальнодержавного підпорядкування. Найбільше міст у Львівській (44), Київській (без Києва) (26), Дніпропетровській (20) областях. Менше міст в Херсонській, Миколаївській (по 9), Волинської, Житомирської, Рівненської, Чернівецької (11 міст) областях. Найбільша концентрація селищ міського типу у східних областях - Харківській (61). Найменша в Чернівецькій (8), Черкаській (15), Рівненській (16), Миколаївській (17) [13].

Малі міста переважають в Україні, однак, більшість міського населення проживає саме у великих містах. В країні 97 міст з чисельністю населення понад 50 тис. чол., з них понад 100 тис. жителів мають 45 міст.

До міст-мільйонерів належать Київ (2967 тис. чоловік), Харків (1443 тис. осіб), Одеса (1018 тис. осіб).

У табл. 3.1.3. відображено чисельність населення найбільших міст України, станом на 1 січня 2020 року (без урахування населених пунктів, підпорядкованих міськраді та тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, Автономної Республіки Крим і міста Севастополь).

Таблиця 3.1.3. Чисельність населення найбільших міст України

Місто	Чисельність населення, тис.чол	Місто	Чисельність населення, тис.чол
Вінниця	370,7	Одеса	1017,7
Дніпро	990,7	Полтава	286,6
Житомир	264,3	Рівне	246,0
Запоріжжя	731,9	Суми	262,1
Івано-Франківськ	237,7	Тернопіль	223,5
Київ	2967,4	Ужгород	115,5
Кропивницький	225,3	Харків	1443,2
Херсон	278,0	Хмельницький	273,7
Луцьк	217,3	Черкаси	274,8
Львів	724,3	Чернівці	267,1
Миколаїв	480,1	Чернігів	286,9

З міграційними процесами, прискореним ритмом життя у великому місті, незадовільним станом екологічної ситуації, особливо в індустріальних містах з надмірним промисловим навантаженням, погіршенням якості життя у містах пов'язано насамперед зменшення їх чисельності.

Через отримання статусу міст спостерігається зменшення кількості селищ міського типу. Вирішення проблем розвитку селищ міського типу залежить від покращення стану виробничої та соціальної інфраструктури, зміцнення економічної бази, поліпшення соціального і культурно-побутового обслуговування населення.

В Україні виділено 19 міських агломерацій - функціонально пов'язаних між собою міських поселень, в яких зосереджений потужний виробничий, культурно-освітній і торговий потенціал. За величиною всі їх умовно об'єднано у три групи: перша група включає Київську, Харківську, Дніпровсько-Кропивницьку, Львівську та Одеську агломерації; Друга група – Маріупольську, Криворізьку, Краматорську; 3-я - Херсонську, Миколаївську,

Кременчуцьку, Лисичанську, Нікопольську. Близько 60% міського населення України зосереджується в агломераціях.

Сільське населення станом на 1 січня 2020 року становить 30,46% (12763070 осіб) від загальної чисельності населення України та розміщене також нерівномірно. Висока щільність сільського населення в лісостепових районах Львівської, Тернопільської, Чернівецької, Хмельницької, Вінницької, Волинської, Рівненської областей. І для інших областей характерна значна густина сільського населення Правобережжя. Доволі меншу щільність мають лісостепові області Лівобережжя. У цілому в лісостеповій зоні проживає більше половини сільського населення України.

Щільність сільського населення значно менша в Поліссі. Це пов'язано з меншою розораністю території, великою площею заболочених земель, пісків, менш родючими ґрунтами. У цій зоні порівняно густіше заселене Чернігівське Полісся (40-50 осіб / км²) і найменш заболочені північно-західні райони Волинського Полісся. В степовій зоні найменша щільність сільського населення. Тут в окремих районах Запорізької та Херсонської областей вона становить лише 15-17 осіб / Км². Цю зону освоєно пізніше інших. В минулому тут розвивалися ті галузі сільського господарства, не вимагали великої кількості робочих рук.

Найменший рівень урбанізації має Закарпатська (37%), Чернівецька (42%), Івано-Франківська (43%) та Тернопільська (44%) області.

Чисельність сільських населених пунктів становить 28397. Найбільше сільських населених пунктів в областях: Житомирської, Харківської, Полтавської, Сумської, Вінницької, Чернігівської, Дніпропетровської. Менше сів у Запорізькій і Херсонській області.

В областях західного регіону переважає сільське населення: Чернівецькій (58%), Тернопільській (56%), Закарпатській (63%), Івано-Франківській (57%) областях. У східних областях, натомість, частка сільського населення невисока: у Дніпропетровській - 16%, Харківській - 20%. Середня людність сільського поселення в 2020 році склала близько 550 чол.

Значні відмінності мають сільські населені пункти в різних природно-географічних зонах.

Територіальну систему розселення утворюють сукупність всіх населених пунктів України з їх взаємозв'язками. Регіональні системи розселення в Україні: Південна; Центральна; Західна; Донецька; Придніпровська, Північно-Східна; Подільська.

На розвиток систем розселення в Україні у перспективі будуть впливати такі глобальні фактори, як економічний суверенітет, геополітика і незалежність України, ринкова кон'юнктура, що сприяють активізації економічної діяльності, розширенню її зовнішніх і внутрішніх зв'язків, формування якісно нових територіальних організацій виробництва, рішення соціальних і екологічних проблем. Особливої уваги вимагає сільська місцевість, адже має нижчий рівень розвитку, ніж міські населені пункти.

3.2. Розвиток і проблеми великих міст

Без впровадження заходів, зорієнтованих на забезпечення сталого розвитку міст неможливо здійснити соціально-економічну модернізацію регіонів України. Адже вже 70,1 % населення України проживає у містах. Необхідно також окреслити, що населенню міст, як правило, притаманний вищий рівень громадянської активності, тому умови та якість життя міського населення можуть розглядатися як один з потужних чинників впливу на рівень соціальної напруженості та довіри до держави та її політики.

Проте, існує багато труднощів у сфері забезпечення розвитку міст, пов'язаних з нагромадженням хронічних соціальних, економічних та екологічних проблем, які суттєво впливають на безпеку та якість життя людей у містах України. Основними серед них є наступні:

1. Спостерігається неузгодженість зорієнтованих на сталий розвиток міст (територій) загальнодержавних, регіональних та місцевих концепцій, стратегій та програм. Чинними є в Україні десятки програм та стратегій загальнодержавного, регіонального та місцевого значення, що прямо чи

опосередковано стосуються розвитку територій, проте їх результативність є дуже низькою.

2. Недостатніми є обсяги капітальних вкладень у розвиток житлово-комунального господарства, і відповідно стан житлово-комунального господарства міст є неналежним. Домінування природних монополій у галузі ЖКГ призвело до того, що комунальні підприємства, здебільшого, неспроможні надавати споживачам якісні послуги у сфері ЖКГ.

3. Незадовільною залишається ситуація зі збиранням та утилізацією (знешкодженням) твердих побутових відходів, а отже, спостерігається низький рівень благоустрою міст. Одним із викликів щодо забезпечення розвитку міст є нагальна проблема забезпечити екологічну безпеку життєдіяльності місцевого населення.

4. Функціонування промислових підприємств, «промислових зон», що розташовані у межах міст залишаються хронічною проблемою для міст України. Це суттєво впливає на погіршення екологічної ситуації, однак достатніх важелів впливу органи місцевого самоврядування на вирішення цієї проблеми не мають.

5. За відсутності значної кількості новостворених робочих місць спостерігається слабка диверсифікація економіки міста. Слабко розвинена сфера послуг. Соціальна інфраструктура міст України є застарілою. Показник залучення інвестицій є досить низьким. Невідповідним є рівень оплати праці. На ринку праці це все ускладнює ситуацію, спричинює трудову міграцію з прилеглих територій до великих міст, з малих міст до обласних центрів та до м. Києва. Протягом останніх років суттєвою є трудова міграція населення до країн Європейського Союзу.

6. Територіальна організація влади та незавершеність реформи місцевого самоврядування в Україні не дає можливості органам місцевого самоврядування сформувати необхідні управлінські та фінансові ресурси для розвитку своїх територій.

Основні проблеми великих міст схематично відображені у Додатку Б

На сучасному етапі існує значна кількість шляхів розвитку міст. Серед них можна виділити наступні:

1. В умовах підготовки та проведення реформ територіальної організації та децентралізації влади формування ефективних громад з центром в містах обласного значення.

2. Формування програм (планів) стратегічного розвитку міст, які б враховували сучасні тенденції посилення міжрегіональної конкуренції, глобалізації, швидкі зміни в навколишньому середовищі.

3. Вирішення екологічних та економічних проблем шляхом формування сприятливого інвестиційного та інноваційного середовища розвитку міста. Максимальне спрямування зусиль на залучення інвестицій, вирішення соціальних та екологічних проблем, створення нових сучасних робочих місць.

4. Максимальне залучення сучасних інформаційних технологій у розвиток, побудова «розумних» міст на основі «smart»-технологій.

5. Впровадження енергоефективності у всіх сферах життєдіяльності міста. Адже головним атрибутом сучасного міста, основою для запровадження сучасних концепцій розвитку є на сьогодні енергоефективність.

6. Запровадження партисипативного управління, спрямованого на максимальне залучення громади до розвитку свого міста та управління ним.

Внаслідок бурхливого розвитку промисловості, збільшення кількості автотранспорту, розвитку науково-технічного прогресу, неконтрольованої господарської діяльності людини та інших чинників, відбувається погіршення як соціально-економічних умов проживання міського населення так і екологічних.

З появою на планеті Земля біологічного виду найвищої організації - людини, з її розвитком, адаптацією, розмноженням, міграціями й активізацією діяльності в біосфері почали розвивалися процеси особливого антропогенного характеру. Маштаби екологічних проблем досягли глобальних розмірів внаслідок порушення біогеоценозу та забруднення середовища у ХХ-ХХІ ст.

Практично повсюдно нині поширені екологічні проблеми. Це означає, що вони створюють загрозу життєдіяльності не окремим групам людей, а людству загалом, не окремим регіонам чи країнам, а всій планеті.

Швидко та негативно впливають зростаючі міста на екологічну обстановку. Майже на 80 % зросла чисельність міського населення в Україні за останні 50 років. Саме у великих, особливо швидко зростаючих містах, екологічна обстановка оцінюється як дуже напружена. Заклопотаність погіршенням екологічної обстановки в містах і його довгостроковими наслідками перетворилася на одну з найважливіших тем в питаннях розвитку сучасного суспільства.

Місто - це порівняно невелика автономна територія, що являє собою відкриту екосистему, елементи якої пов'язані між собою та з довкіллям потоками енергії, речовини, інформації [21, ст. 73].

Погіршення екологічної ситуації в містах багато хто вважає новим явищем, з яким людство зіткнулося кілька десятиліть тому, що зумовлено швидким розвитком промисловості. Але це не так. Екологічні проблеми, пов'язані з розвитком міст, старі як світ.

Протягом даного часу в містах проживає більше половини населення Землі. Урбанізація, з одного боку, покращує умови життя населення, з іншого - призводить до витіснення природних систем штучним, забрудненням навколишнього середовища, підвищенням фізичного, хімічного і психологічного навантаження на організм людини.

Як історичний процес зростання ролі міських поселень урбанізація досягла значних масштабів. Екологічний аспект урбанізації виражається в тому, що міста все більше концентрують всі види забруднення навколишнього середовища, надаючи прямий і непрямий вплив на значні території. До формування зон активної взаємодії територіальних спільнот людей з навколишнім природним середовищем призвів розвиток урбанізації. Результатом цього є забруднення та деструктуризація компонентів природного середовища, насамперед за рахунок виробничої і комунально-побутової

діяльності населення та погіршення природних умов життя людей, що негативно впливає на їх здоров'я.

Екологічні проблеми міст, головним чином найбільш великих з них, пов'язані з надмірною концентрацією на порівняно невеликих територіях населення, транспорту і промислових підприємств, з утворенням антропогенних ландшафтів, дуже далеких від стану екологічної рівноваги.

Зростання концентрації людей, автомобілів і промислових підприємств супроводжується значними змінами природних ландшафтів і умов в містах і передмістях, виникненням в них специфічних природних явищ, погіршенням екологічних якостей міського докілля. У містах різко загострюються екологічні проблеми. Причому в прямому зв'язку з величиною міста знаходиться ступінь складності цих проблем. Чим місто крупніше, тим важче вирішувати екологічні завдання і відповідно, тим сильніше змінені природні умови. Більшість міст світу має гірші екологічні умови для життя людей в порівнянні з сільською місцевістю. Це впливає з того, що всі компоненти природи в містах змінені діяльністю людей.

Одним з головних винуватців деградації навколишнього середовища стає сучасне місто з його потужною соціально-економічної та інженерно-технічною інфраструктурою. Жителі такого міста стикаються з такими серйозними проблемами, як погане здоров'я і зниження життєвого рівня. Саме зміна здоров'я жителів міста є не тільки показником екологічного стану мегаполісу, а й найважливішим соціально-економічним його наслідком, яке повинно визначати провідні напрямки по поліпшенню якості навколишнього середовища. Загалом на здоров'ї городян впливає безліч факторів, а особливо характерні риси міського способу життя - гіподинамія, підвищені нервові навантаження, транспортна втома і ряд інших, але найбільше - забруднення навколишнього середовища.

Як цілісну систему розглядати місто, можна виділивши три аспекти, що визначають екологічну безпеку міського населення: це забруднення атмосферного повітря підприємствами і транспортом, низька якість питної води, невідповідність продуктів харчування необхідним нормам [16]. Зокрема,

якщо споживання питної води або продуктів харчування все ж таки припускає можливості щодо контролю і управління якістю (людина може вибирати, що їй вживати), то екологічний стан атмосфери в сучасному місті продовжує погіршуватись під тиском транспорту та інших техногенних навантажень, вкрай локалізуючи можливість управління ситуацією.

У великих містах екологічна ситуація, залишається напруженою, що створює низку проблем для їх мешканців. Причинами такого стану виступають повільні темпи модернізації виробничих циклів з перевагою використання ресурсоемних технологій виробництва, стан системи водовідведення, накопичення значних обсягів відходів, відсутність ефективних способів їх збирання, зберігання та видалення, прояв небезпечних геологічних процесів, низька екологічна свідомість населення, недосконалість транспортних розв'язок, відсутність низки правових норм тощо.

Екологічна ситуація у великих містах зумовлена специфічним для них, тісно переплетеними комплексами природних, інженерних, соціально-економічних, містобудівних, та інших умов й ускладненими у зв'язку з цим спробами її поліпшення. Вона також характеризується незадовільною здатністю природного середовища до самовідновлення й самопідтримання.

На високих технологіях та інноваціях повинен концентруватися економічний та соціальний розвиток міст, побудові міжнародної співпраці, вдосконаленні інфраструктури та доступі інвесторів до регіону. Потрібно вдосконалювати управління людським капіталом і звісно ж ресурсним потенціалом. Особливу увагу у сфері надання послуг необхідно надати освіті та науці, співпраці між наукою і бізнесом, а також оновленню міської інфраструктури та транспорту.

Охорона довкілля великих міст реалізація принципу сталого розвитку через екологізацію економіки міст, вдосконалення механізмів управління та контролю у сфері охорони довкілля, становлення дієвої системи екологічного моніторингу повинні бути головною метою стратегії.

Впорядкування та утримання зелених насаджень з метою створення екологічної рівноваги між суспільством і природою, підвищення рівня

екологічної свідомості громадян і визначення стратегічних показників екологічного стану та їх покращання має бути комплексною стратегією розвитку міст.

Пріоритетними залишаються питання:

- через реалізацію нової транспортної стратегії зменшення навантаження автотранспорту на найбільш забруднені центральні частини великих міст;

- контроль за станом хімічного забруднення атмосфери не лише в точках перетину магістральних вулиць, але й в межах селітебних територій, особливо дитячих майданчиків, садочків та шкіл;

- подальша модернізація теплоенергетичного господарства міст;

- мінімізації забруднення поверхневих водойм міст комунальними стоками та підвищення рівня забезпечення міст каналізаційними мережами;

- усунення неприємного запаху в містах, який, безпосередньо пов'язується з функціонуванням системи водовідведення;

- покращання стану дощової каналізації великих міст (дощові стоки з більшості автостоянок без очищення потрапляють у відкриті водойми);

- продовження робіт щодо модернізації системи стічних вод та дезінфекції питної води, проведення перевірки стану очисних систем підприємств;

- вдосконалення систем збору й утилізації будівельного сміття, протермінованих ліків, побутової техніки, різноманітних батарей та ртутних термометрів тощо;

- розробка комп'ютеризованої системи комплексного управління зеленою зоною міст, впровадження нових хімічних та біологічних методів боротьби з омелою, з метою захисту зелених насаджень від пошкодження токсичними солями використання сучасних сумішей в зимовий період.

Одним з найголовніших факторів збереження здоров'я мешканців великих міст є попередження і зменшення дії шуму. Основним чинником впливу акустичного забруднення на мешканців міст є автомобільний, залізничний та авіаційний види транспорту. Джерелами акустичного забруднення великих міст також є окремі промислові підприємства з огляду на

їхню недостатню відстань від житлової забудови. У зв'язку зі зростанням об'єму перевезень авіаційним транспортом, протягом останніх років істотно зріс рівень шумового забруднення, значні проблеми створює і залізничний транспорт.

Визначальним у подоланні сучасної глобальної екологічної кризи є формування екологічної культури і свідомості, нового екологічного світогляду. Тому головним пріоритетом екологічної політики будь-якого міста та держави в цілому має бути визнано підвищення рівня суспільної екологічної свідомості. Великого значення для формування екологічної культури і світогляду, екологічного інформування населення починають відігравати громадські організації екологічного спрямування і ряд благодійних громадських фондів, впровадження заходів спрямованих на розвиток екологічної освіти й просвіти мешканців міст (створення “зелених класів”, гуртків екологічного спрямування формування фондів публічних та шкільних екологічних бібліотек і відеотек), забезпечення постійного інформування населення про стан довкілля.

З метою подолання названих труднощів та проблем, покращення якості та безпеки життя у великих містах України доцільно здійснити певні кроки (Додаток В).

Акустичний захист територій поблизу залізничних колій та аеропортів шляхом спорудження антишумових екранів, обмеження руху автотранспорту в центральних частинах міст, а також заміна трамвайної колії на безшумну є основним завданням із зменшення рівнів шуму у великих містах.

Докорінно потрібно переглянути відношення людини до навколишнього середовища. Слід мати на увазі нове покоління людей (бажано з раннього дитинства), яке б з розумінням ставилося до проблем взаємодії людини і природи і використовувало новітні технології, щоб зберегти те, що ще залишилося.

Отже, варто визначити базову мету екологічної політики кожного міста на підставі аналізу основних екологічних проблем великих міст: метою екологічної політики міста є поліпшення та стабілізація стану навколишнього

середовища на території міста шляхом реалізації та формування екологічної стратегії як інтегрованого напрямку гармонійного поєднання соціально-економічного розвитку та забезпечення придатних умов для проживання та відпочинку [9, ст. 242].

Таким чином, створення екологічно безпечних умов життєдіяльності населення і збереження його унікального природно-історичного середовища та затвердження стратегії екологічної політики міста для чіткої та послідовної реалізації завдань охорони навколишнього середовища має стати основним пріоритетом великих міст. Адже у процесі аналізу визначено, що в Україні сформована нині екологічна політика, яка неспроможна в умовах ринкової економіки результативно та ефективно впливати на процеси соціально-економічного розвитку великих міст, забезпечити якісний рівень збереження довкілля, що відповідав би європейським стандартам, і потребує вдосконалення.

Для прикладу у січні 2020 року Спецпроект «ФОКУС» представив екологічний рейтинг регіонів України. Лідером рейтингу третій рік поспіль стала Чернівецька область. До першої трійки також увійшли Рівненська область і Закарпаття. Найбільш незадовільними щодо екології визнано Дніпропетровську та Донецьку області. Це очікуваний результат, оскільки саме там сконцентровано підприємства металургійної та коксохімічної галузей [31].

Провідну роль в економічному, культурному та політичному житті країни відіграють великі міста України. З одного боку, їх економічний розвиток має головний вплив на економічне зростання країни, а з іншого – високе зосередження тут фінансових та економічних ресурсів, науково-дослідних і навчальних установ, культурних і духовних цінностей може розглядатись як утворення надлишкових вразливостей для національної безпеки держави. За роки незалежності збільшився відрив м. Києва за соціально-економічними показниками від інших великих міст України. Переважно в столиці накопичуються фінансові ресурси, відбуваються політичні події, розташовані місця культурного й духовного значення. Вказана

диспропорція, з урахуванням тенденції до її збільшення, на тлі еколого-техногенних загроз життєдіяльності мешканців столиці може розцінюватися лише як приклад вкрай нераціонального управління регіональним розвитком. Крізь кризму ситуації, що склалася внаслідок урбанізації в Україні, з погляду на необхідності диверсифікації ризиків національній безпеці, то очевидним є висновок про доцільність перенесення частини ресурсів зі столиці в інші найбільші міста України.

Значна кількість об'єктів інфраструктури, що сконцентровані у великих містах, їх тісний взаємозв'язок та щільність населення утворюють безпрецедентну небезпеку, яка повинна розглядатися як безпековий виклик сталому розвитку країни (загроза національній безпеці). Питання безпеки життєдіяльності у великих містах України пов'язане з низкою загроз, що мають техногенний, соціально-політичний і природний характер. Тому при проектуванні та плануванні розвитку великих міст України все більше уваги потрібно приділяти аспектам стійкості до надзвичайних ситуацій, забезпечення техногенної безпеки, захищеності громадян. Для інфраструктурних систем потрібно комплексно як безпеку, так і захищеність об'єктів інфраструктури, розробляти плани миттєвого реагування на можливі теракти, що неможливо без попереднього аналізу вразливих місць, тісної міжвідомчої взаємодії, раціонального розміщення та оснащення аварійно-рятувальних служб, планування евакуації населення та відновлення функцій інфраструктурних мереж.

В межах економічно обґрунтованих рішень, вочевидь, питання модернізації інфраструктурних мереж життєзабезпечення великих міст, не може бути розв'язане. В той же час незадовільний, а подекуди, навіть, кризовий, стан ЖКГ у містах використовується як аргумент політичної боротьби на місцевих виборах. Зважаючи на обмеженість ресурсів, необхідних для забезпечення безпеки інфраструктурних об'єктів, потрібно визначити найважливішу так звану критичну інфраструктуру. Запобігання виникненню аварій та відмов об'єктів та мереж критичної інфраструктури у великих містах – це не тільки передумова забезпечення безпеки життєдіяльності та здоров'я їх

населення та невід'ємний складник забезпечення їх економічного розвитку, а й умова забезпечення національної безпеки.

3.3. Розвиток і проблеми малих міст

Здійснення концептуального аналізу основних проблем розвитку малих міст у сучасних умовах соціально-економічної трансформації українського суспільства є надзвичайно важливим для розроблення ефективних шляхів їх розв'язання. Вирішення низки завдань зумовлює досягнення цієї мети, а саме:

- проаналізувати місце та роль малих міст у територіально-господарській системі держави;
- ідентифікувати основні проблеми, з якими стикаються малі міста в сучасних трансформаційних процесах України;
- розробити окремі шляхи розв'язання конкретних соціально-економічних проблем малих міст у сучасних умовах.

Особливе місце в історичному розвитку України посідають малі міста. У них сформувалась національна культура, вони визначають основу прогресу та створення виробничих і містобудівних комплексів, а також є стержнем стабільності держави і суспільства.

Специфічні особливості міста виявляються в процесі його аналізу, як елемента регіональної ієрархії, як форми поселення та способу життя людей, їх особливої спільності. Місто, окреслюючи свій статус у суспільстві, набуває ознак своєрідної цілісності, є живим організмом із властивими йому закономірностями розвитку і функціонування. Воно також слугує складною соціально-економічною системою, що характеризується великою кількістю складових елементів і можливістю їх взаємозв'язку, поліструктурністю і багатofункціональністю та закономірностями функціонування.

Слід зауважити, що сутність кардинальних змін у суспільстві, пов'язаних з урбанізацією, розвитком місцевого самоврядування, ідеями та принципами субсидарності, надає малому місту всі властивості об'єкта системного дослідження. По-перше, воно може розцінюватися як цілісне

утворення, відмежоване від зовнішнього середовища функціонально, просторово оскільки місто розташоване на території, межі якої можна визначити, юридично відповідно до адміністративно-територіального устрою країни. По-друге, мале місто як система може бути поділено на елементи, властивості й функції яких визначаються їх місцем у рамках цієї системи, причому властивості останньої не можуть бути визначені повністю без урахування хоча б деяких властивостей і функцій її елементів. По-третє, у системі малого міста діють управляючі механізми, що забезпечують цілеспрямованість й погодженість елементів, і тим самим функціонування його як цілого. По-четверте, елементи структури малого міста перебувають під впливом системи більш високого рівня економічна і соціальна політика, демографічна ситуація в країні суттєво впливають на умови функціонування і розвитку малого міста [32].

Особливе значення для розвитку поселенської мережі та господарського комплексу України мають малі міста. Таких міст у країні 371, що становить три чвертих від їх загальної кількості. У малих містах проживає приблизно 22,9% населення України. Зазвичай малі міста - це районні центри.

Варто зазначити, що на території окремих областей кількість малих міст та їх населення визначаються складними природно-географічними, економічними та історичними факторами.

В територіально-господарській системі держави малі міста виконують важливі й різноманітні соціально-економічні функції. Малі міста є необхідним елементом системи розселення, беруть активну участь у промисловому виробництві, обслуговуванні сільського господарства навколишніх районів, виконують транспортні функції, є культурними, рекреаційними і науковими центрами.

Малі міста мають позитивні відмінності у системі міських поселень: по-перше - відносно спокійний ритм життя, що пов'язаний як з кількістю постійно проживаючого населення, так і з масштабами господарської діяльності; по-друге – потрібні менші витрати часу і коштів на дорогу до роботи і назад; по-третє - зручність розміщення об'єктів соціальної

інфраструктури; по-четверте – відносно краща екологічна ситуація навколишнього середовища та наближеність до природи.

Проте, на нашу думку, існують й певні перешкоди на шляху розвитку малих міст. Ці перешкоди, або причини стагнаційних процесів у містах, є наслідком несистемних дій державних органів влади і місцевого самоврядування. Доцільним буде виділити основні проблеми розвитку малих міст (Додаток Г).

Такі галузі соціальної сфери малих міст, як освіта, культура і мистецтво, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, туризм і відпочинок виходячи з низки причин організаційного, фінансового і політичного характеру не в змозі забезпечити належний рівень соціального розвитку, який, у свою чергу, суттєво впливає на показники якості життя його жителів, визначає можливості для задоволення соціальних потреб, індивідуальних інтересів та формування потенціалу трудових ресурсів.

Зважаючи на процеси децентралізації влади, передачу значної кількості функцій і повноважень на місця, малі міста можуть самостійно приймати рішення щодо покращання власного соціально-економічного стану, проте такі рішення і заходи мають бути фінансово підкріплені. Тому гостро стоять питання щодо формування збалансованого бюджету міста, надання державної фінансової допомоги їх розвитку, а також відповідності місцевих ресурсів і видатків проблемам, що потребують негайного розв'язання.

Недостатні економічні можливості містоутворюючих підприємств, одностороння спеціалізація і недозавантаженість виробничих потужностей, обмеженість вибору професій ускладнюють ситуацію у сфері зайнятості населення та породжують демографічні проблеми малих міст, що пов'язані з типізацією та способом їх виникнення. На сьогодні, у результаті інверсійних процесів, підприємства, що функціонували в містах і забезпечували працевлаштування та певний рівень добробуту значної кількості їх населення за радянських часів, стали недієздатними і неконкурентоспроможними, що спричинило зниження рівня життя жителів малих міст.

Низькі темпи будівництва житла, об'єктів соціальної інфраструктура, дана ситуація характерна не тільки для малих міст, вона є наслідком нестабільного законодавства, недосконалості дій органів місцевого самоврядування, відсутності розвиненої інфраструктури іпотечного кредитування житлового будівництва, високою вартістю житла, що не відповідає рівню платоспроможності населення та витратам на будівництво. Держава не в змозі самотужки забезпечувати житлом громадян. Для вирішення цього питання, на мою думку, доцільно залучити ринкові інструменти, зокрема, практику інвестування, засоби стабілізації ринку нерухомості тощо.

Житлово-комунальна сфера потребує постійної системної модернізації і фінансування. Користувачі послуг цієї сфери не здатні покривати витрати на виробництво комунальних послуг. У такому випадку необхідним є втручання держави у вигляді впровадження новітніх підходів до організації житлово-комунального господарства, наприклад залучати приватні організації.

Низький рівень розвитку міської інфраструктури, сфери соціальних послуг, об'єктів культури, що сприяють нормальній життєдіяльності населення міста, задоволенню споживчих потреб та зайнятості.

Оскільки значна частина сільського населення займається натуральним господарством, то наявність і зручність комунікацій між селом і містом може впливати на рівень матеріального забезпечення домогосподарств.

Належне забезпечення чистоти населеного пункту, контроль утримання будівель і споруд усіх форм власності, а також дії щодо санітарного очищення територій, утилізації та знешкодження побутових, промислових, будівельних та інших відходів підвищать суспільну й екологічну культуру населення, їх соціальну вмотивованість.

На сьогодні недостатній рівень професійно-кваліфікаційної підготовки кадрів у малих містах і як наслідок - міграція висококваліфікованих фахівців у промислово- виробничі, наукові центри країни - великі міста.

Внаслідок пандемії COVID-19 однією з найболючіших проблем сьогодення є обмежені можливості населення в здобуванні освіти. Зауважимо,

що особливості функціонування малих міст не передбачають створення умов для здобування кваліфікованої вищої освіти. Однак, враховуючи значний вплив рівня інтелектуалізації нації на майбутнє держави, слід забезпечити об'єктивні передумови для повернення кваліфікованих трудових ресурсів у малі міста. Водночас проблему можна розв'язати за допомогою впровадження новітніх способів навчання, одним з яких є його дистанційна форма. На сьогоднішній день супутниковий зв'язок – це реальна можливість організації та підключення до всіх існуючих сервісів, від телефонії, високошвидкісного доступу в Інтернет, до побудови корпоративних мереж для передачі даних. Супутниковий зв'язок – оптимальний варіант для створення комунікацій між географічно віддаленими містами, а також районами зі слабо розвиненою інфраструктурою.

Проведений аналіз проблем розвитку міст доводить необхідність збалансованого вирішення соціальних та економічних завдань, удосконалення нормативно-правової бази їх функціонування, оптимізації загальнодержавних дій і формування послідовної державної політики (Додаток Д). Держава має здійснювати підтримку соціально-економічного розвитку малих міст з метою забезпечення позитивної динаміки рівня та якості життя населення, створення умов для розвитку виробництва, зв'язку, стимулювання підприємницької ініціативи за рахунок власних фінансових, матеріальних, трудових і природних ресурсів територіальних громад.

Таким чином, державним пріоритетом у розвитку малих міст є створення умов для забезпечення їх сталого розвитку. При цьому треба використовувати диференційований підхід з урахуванням особливостей і проблем функціонування цих населених пунктів. Так, у містах, що прилягають до центрів систем розселення, бажано розмістити філіали та цехи промислових підприємств, що винесені за їх межі. Переважна більшість малих міст мають потужний соціально-економічний потенціал, який не використовується належним чином. Зокрема, у містах зі значними рекреаційними та оздоровчими ресурсами необхідно стимулювати розвиток курортних функцій із заборонаю будівництва нових і розширення діючих

промислових підприємств, що не пов'язані із задоволенням потреб відпочиваючих та населення міст. У тих містах, де є природний та історико-культурний потенціал, у першу чергу, слід активно сприяти становленню туристичної сфери зі збереженням і можливим господарським використанням об'єктів культурної спадщини, захисту довкілля, обмеженню господарської діяльності на територіях історичних ареалів міст. Умовою розвитку міст-центрів сільськогосподарських районів є здійснення розвитку економічного потенціалу, пов'язаного з переробленням продукції сільсько-господарського виробництва та соціальної інфраструктури, враховуючи при цьому можливість обслуговування сільського населення, забезпечення водо-, газо- і енергомережами, дорогами.

У монофункціональних містах необхідно стабілізувати соціально-економічний розвиток і здійснити структурну перебудову виробничої бази. У таких містах невідкладного розв'язання потребують як екологічні проблеми, пов'язані з нераціональною господарською діяльністю людини, так і проблеми покращання їх виробничої і соціальної інфраструктура. А цією метою слід забезпечити інвестиційну привабливість та розміщення високотехнологічних виробництв шляхом кооперації з підприємствами великих міст, використовуючи при цьому місцеві природні й матеріальні ресурси, розвиток малого підприємництва, створити умови для самостійної зайнятості населення.

На державному рівні затверджено основні напрями забезпечення комплексного розвитку малих міст.

В основу даної програми покладено реалізацію державної політики, щодо прискорення розвитку малих міст у соціально-економічній сфері, забезпечення їх духовного відродження та соціально-культурного, а також збереження їх історико-культурної спадщини.

При цьому основними її напрямками є:

1. Впровадження в першу чергу для депресивних малих міст ефективних механізмів стимулювання їх економічно-соціального розвитку.

2. З метою забезпечення зайнятості населення у сфері господарювання напрямом державної політики є активне сприяння до створення високпродуктивних робочих місць.

3. Розвиток малого бізнесу, промисловості на місцях, оновлення технологічної бази виробництва.

4. Однією з головних умов розвитку малих міст є розвиток мереж та засобів телекомунікаційного зв'язку та інші.

При цьому, на нашу думку, комплексна державна підтримка малих міст може забезпечуватися такими шляхами:

1. Проведення конкурсного відбору інвестиційних програм і проектів регіонального розвитку малих міст, їх будівництва та реконструкції їх об'єктів житлово-комунального господарства.

2. Залучення коштів бюджету України в упровадження енергозберігаючих технологій та обладнання.

3. Запровадження державного регулювання у розвиток організаційно-правових і економічних форм малих міст, включення заходів з їх розвитку до основних напрямів концепції державної регіональної політики, а саме в формування результативної системи публічної влади на місцях, здатної забезпечити сталий розвиток територій, надання якісних публічних послуг людям; сприяння покращанню ресурсного забезпечення (фінансового, інформаційного, кадрового), виконанню завдань місцевим самоврядуванням з стимулювання міжрегіональної інтеграції, подолання міжрегіонального відчуження та інтеграції міжрегіональних інформаційних, освітніх просторів у єдиний загальноукраїнський простір.

4. Проектування будівництва та реконструкції найважливіших об'єктів житлово-комунального господарства, формування об'єктів права комунальної власності громад малих міст.

5. Стимулювання розвитку економічних зв'язків малих міст на основі виробничої кооперації та інтеграції, а саме регіональних, міжрегіональних та міжнародних.

6. Розвиток сучасних мереж та засобів зв'язку в напрямі «мале місто – село».

7. Затвердити критерії визначення певного переліку завдань центральних органів виконавчої влади, спрямованих на сприяння розвитку малих міст.

8. Формування інфраструктури розвитку та підтримки підприємництва в малих містах.

Таким чином, враховуючи наведені міркування, кінцевою метою державної політики щодо розвитку малих міст має стати поступова ліквідація існуючого бар'єру між рівнями розвитку соціальної та виробничої інфраструктури з великими містами, розв'язання проблем соціально-економічного характеру, підвищення їх інвестиційної привабливості.

РОЗДІЛ IV Проблеми та шляхи вдосконалення системи розселення в Україні

4.1. Негативні наслідки процесів урбанізації в Україні

Забруднення навколишнього середовища, зокрема у великих індустріальних центрах є наслідком нестримної концентрації людей в містах. Все інтенсивніше з'являються і зростають багатомільйонні міста-мегаполіси, збільшується їхня кількість, розміри а з ними і проблеми.

Невтішна статистика свідчить, що щороку на одного мешканця великого міста доводиться до 5 сотень кілограмів відходів, жителі міст поменше залишають близько 150-200 кілограмів відходів. Незважаючи на те, що уряд нашої країни займається пошуком методів боротьби зі сміттям, проблеми залишаються. Україна значно відстає від більшості країн світу де працюють спеціалізовані заводи, які переробляють великий спектр відходів, зокрема, пластика та скла. З економічної точки зору діяльність таких підприємств дуже вигідна, оскільки, приблизно 80 % усіх відходів, що надходять на переробку, знаходять друге життя, але багато хто з таких підприємств забруднює навколишнє середовище. Здача сміття в спеціалізовані точки переробки, добровільний його збір підтримується у деяких європейських країнах. Наприклад, в Англії люди отримують непогані надбавки до зарплати за те, що здають сміття в центри їх переробки. Крім того, у багатьох державах на вулицях з'явилися різнокольорові контейнери для сміття, в які складаються різні види відходів. За офіційними даними, в Україні переробляють лише 5,7% сміття, а решта 94,3% опиняється на звалищах у лісопосадках біля невеликих сіл. Негативно впливають на довкілля та стан здоров'я українців, які мешкають неподалік тонни неперероблених відходів. Для прикладу пластиковий стаканчик розкладається 50 років, а пластикова пляшка - цілих 500 років. Саме тому, останнім часом екоактивісти наполягають на свідомому сортуванні відходів. Все далі частіше на вулицях нашої країни ми маємо можливість також спостерігати за такою тенденцією. Це значно спрощує і

здешевлює переробку сміття. У багатьох країнах світу за викидання сміття в несанкціонованих місцях передбачено значний штраф, який здебільшого дорівнює місячному доходу людини, що автоматично зупиняє викидання сміття де попало. Наприклад місто Львів також підтримав концепцію Zero Waste та ідею зі сортуванням сміття: на вулицях міста можна дедалі частіше побачити сміттєві контейнери для змішаних відходів та вторсировини. У Харкові ще в минулому році встановити спеціальні автомати для збору сміття, в обмін на корм для тварин. Цьогоріч і в Києві встановили автомат, що замінює пластикові пляшки на корм для тварин.

Безсумнівно, заходи спрямовані на вирішення проблеми відходів які проводяться саме на державному рівні і мають важливе значення, проте покладатися виключно на державу не варто – людський фактор відіграє важливу роль в усвідомленні та виборі правильних шляхів позбавлення від відходів.

Внаслідок забруднення атмосферного повітря деградоване штучне міське середовище справляє комплексну шкідливу дію на здоров'я населення, дефіциту сонячного проміння, води, а також стресових факторів, викликаних напруженим ритмом життя, скупченістю населення, нестачею озеленення тощо.

Ступінь поширення багатьох хвороб у великих містах набагато більший, ніж у малих містах чи селах. Така хвороба, як COVID-19, у великих містах нині реєструється в шість — сім разів частіше, ніж у сільських місцевостях. Тут набагато більше хворіють бронхітами, астмою, алергійними хворобами, що є першочерговою причиною пневмонії, із-за чого і рівень даного інфекційного захворювання у містах також у декілька разів вищий.

Сьогодні, коли дедалі більше міст стикається з новими спалахами коронавірусної хвороби, стає очевидним, що весь світ виявився неготовим до пандемії та не має дійсно ефективних інструментів для її запобігання. Влада на всіх рівнях вимушена не тільки стримувати поширення вірусу та захищати здоров'я і життя людей, але й вирішувати, як відновити економіку та сприяти розвитку бізнесу.

Пандемія COVID-19 стала викликом для світової економіки, і її наслідки все ще переосмислюються, проте локальна підтримка на державному рівні має сьогодні визначальне значення для стабілізації ситуації. Лише в успішному партнерстві великого і малого бізнесу, дотримуючись принципів стійкого розвитку, можна подолати соціально-економічні наслідки кризи, спричиненої COVID-19, та рухатись уперед.

Ще одним глобальним негативним наслідком урбанізації - є екологічна безпека, яка з кожним роком набуває все більшої актуальності. Наразі відбувається перенавантаження міських територій по всій території України. На погіршення умов життя скаржаться жителі великих міст, зростання кількості захворювань, забруднення довкілля, кліматичні зміни, спричинені життєдіяльністю мегаполісів.

Кожен регіон України має стати безпечним і екологічним, щоб не нести ризиків для теперішніх жителів та майбутніх поколінь і це є провідною метою сучасного сьогодення.

Кожен з нас повинен говорити про екологію не як про щось потойбічне, а як про стандарти безпечного існування. От для прикладу, у нашому передмісті Києва близько 50 маленьких міст, що оточують столицю, і більшість із них мають проблему із викиданням стоків, яку потрібно вирішувати спільними зусиллями.

Мешканці великих міст вже давно п'ють воду набагато гіршої якості, ніж селяни. Зокрема, в Україні в більшості міст якість питної води не відповідає санітарним нормам. Великі міста створюють свій мікроклімат, під ними змінюється фізичний стан порід.

Негативний тиск на біосферу одночасно збільшується з розвитком міст. Проблеми урбанізації ретельно вивчаються у багатьох країнах світу, в тому числі і в Україні. Це соціальне явище досліджують екологи, економісти, соціологи і представники багатьох галузей науки, застосовуючи комплексний, системний аналіз.

4.2. Можливі напрями оптимізації системи розселення в Україні

Навколо головних «метрополійних» міст — центрів притягання економічної, суспільно-політичної, наукової і культурної активності сформувалися, як і в усіх країнах світу найбільші системи розселення в Україні. Принцип мінімізації часу, сил і засобів, необхідних для досягнення населенням підпорядкованих поселень своїх центральних місць лежить в основі утворення систем розселення.

Чотири системи міського розселення вищого рангу сформувалися в Україні і ніяк не відображені в сучасному адміністративно-територіальному поділі: Центральна, з центром у Києві (Київська, Житомирська, Вінницька, Хмельницька, Дніпровська, Кропивницька, Полтавська, Черкаська, Чернігівська, Сумська та частина Запорізької області); Північно-Східна з центром у Харкові (Харківська, Донецька, Луганська області); Південна з центром в Одесі (Одеська, Херсонська, Миколаївська, частина Запорізької області); Західна з центром у Львові (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Волинська, Рівненська, Закарпатська та Чернівецька області).

Сільські населені пункти, в основному, тяжіють і є підпорядкованими до поселень, які знаходяться на нижчому рівні центральних місць: центральних сіл, містечок і малих міст (районних центрів). У межах цих місцевих, районних та міжрайонних систем сільського розселення замикаються економічні, господарські, трудові і культурно-побутові тяжіння сільського населення. Тобто в сільській місцевості маємо неповну ієрархію центральних місць. Другою особливістю систем сільського розселення є їхня більша консервативність.

Отже, у зв'язках і взаємодіях сільських поселень відбуваються значні зміни, однак «малюнок» розселення, його просторові характеристики (густота мережі поселень, їх взаємне розміщення) та форми поселень (за щільністю забудови і людністю) досить довго залишаються незмінними [23, с.4]. Ці стійкі форми сільського розселення залежні від природно-ландшафтною специфіки, яка визначає умови землекористування й спеціалізацію

виробництва і має зональний розподіл. Тобто системи сільського розселення внаслідок низької щільності забудови і розсередженості поселень сильно залежать від природно і історично обумовлених форм сільського розселення. Регіональні відмінності просторових параметрів і людності систем сільського розселення, особливо первинних, корелюють з зонами і районами поширення переважаючих форм сільського розселення.

Українська децентралізація, яка відбувається за алгоритмом утворення спроможних об'єднаних територіальних громад (ОТГ) уже втягнула у процес сільського розвитку міські поселення – власне міста районного значення та селища, а зараз, через механізми приєднання сільських територіальних громад до міст обласного значення до цього процесу долучаються і великі міста, які в Україні мають статус міст обласного значення. Таким чином, автоматично сільські території стають суб'єктами нової європейської парадигми розвитку.

Отже, розглянемо ситуацію із новими можливостями розвитку сільських територій у об'єднаній територіальній громаді. ОТГ має утворюватися навколо чітко вираженого центру – міста, селища, а в окремих випадках великого села, яке є центром економічної активності в цих територіях. Найбільш адекватними ОТГ, які відповідають таким вимогам є ОТГ створені навколо міст районного значення, районних центрів, та селищ – які досі називають «селищами міського типу» і які відносять до населених пунктів міського типу. Така громада, має у своєму складі місто/селище та декілька (часом понад 20-40) сільських поселень.

Зняття адміністративних бар'єрів в середині великої громади стимулює місцевий, міський бізнес поширювати свої впливи і на сільські території, відкриваючи там невеликі крамниці, швейні цехи чи невелику переробку сільськогосподарської продукції.

Такі громади, здійснюючи стратегічне планування свого розвитку, однією із стратегічних цілей, визначають розвиток саме сільських територій.

Завдяки поєднанню міських та сільських територій міські об'єднані територіальні громади поширюють позитивний вплив міст на суміжні сільські території і вносять у ці території більш новітні підходи щодо розвитку.

Плануючи власний розвиток такі громади неминуче стикаються із питанням розвитку сільських територій і починають застосовувати до такого розвитку підходи, які широко впроваджуються зараз в країнах Європейського Союзу на рівні політики ЄС і на рівні національної політики.

До місцевих бюджетів міські громади мають загалом вищі надходження, ніж сільські райони з необ'єднаними громадами, тому створення ОТГ на базі міської та навколишніх сільських громад посилюють бюджетні можливості всієї території.

Важливим чинником є географічне положення, який впливає на людність, розміщення, функції і динаміку поселень. Вигідне географічне положення поселень створює сприятливі передумови для їхнього соціально-економічного розвитку, а не вигідне - гальмує їхній розвиток і може спричиняти деградацію поселень або їхню трансформацію в інші форми розселення.

Трансформація системи розселення будь-якого регіону за сучасних умов передбачає насамперед зміну співвідношення різних територіальних форм розселення, зміну структури поселенської мережі. Для оптимізації системи розселення в Україні потрібно:

- удосконалити систему сільського розселення (фінансова підтримка, збереження і розвиток малих сільських поселень; поліпшення життєвого рівня сільського населення; покращення інфраструктури; зміна статусу великих сіл із промисловою діяльністю на категорію селищ міського типу);

- удосконалити систему міського розселення (зміна статусу деяких селищ міського типу на категорію міст; зміцнення економічної бази малих міст і селищ міського типу);

- продовжити здійснення організаційно-управлінської трансформації (адміністративно-територіальну реформу) з утворенням об'єднаних територіальних громад, початок відліку яких розпочався місцевими виборами по всій території України 25 жовтня 2020 року.

- законодавчо і юридично закріпити положення про міські агломерації, які не є об'єктом управління в Україні, але об'єктивно існують у географічному просторі держави.

Необхідно урахувати вплив напрямків трансформації системи розселення для визначення найголовніших проблем і перспектив розвитку населених пунктів та оптимізації державної регуляторної політики у галузі розселення. Нова адміністративно-територіальна реформа в Україні стає важливим чинником трансформації регіональних систем розселення. Вона повинна забезпечити необхідні умови для трансформації системи розселення у потрібному напрямку. Для досягнення поставленої мети необхідно подолати існуючі диспропорції соціального, економічного, демографічного розвитку сільських й міських поселень різних категорій і функціональних типів, забезпечити їхній збалансований розвиток на основі раціонального використання природно-ресурсного, економічного, соціального і людського потенціалів.

ВИСНОВКИ

Утворення та постійне збільшення площі і чисельності населення міст, надбання сільськими поселеннями міських ознак, масове переселення у міста, збільшення ролі міст у соціально-економічному розвитку суспільства, формування міського населення, що веде специфічний спосіб життя, а також „міських” популяцій флори і фауни складають сутність процесу урбанізації.

Урбанізаційний процес - це послідовна зміна урбаністичних ситуацій. В Україні він має чотири стадії: перша - до XVIII ст. (виникнення і повільний розвиток міст), друга - XVIII –XIX ст. - збільшення кількості міст і концентрації в них населення на основі процесів індустріалізації, третя - 80-ті роки XX ст. - початок розширення функцій міст і збільшення їх розмірів, утворення агломерацій, четвертий (кінець XX - початок XXI ст.) - занепад соціально-економічного розвитку міст. Поступовий перехід міст до центрів інноваційного розвитку - нова стадія розвитку урбанізаційного процесу.

У магістерській роботі було проаналізовано просторово-часові особливості розвитку урбанізаційних процесів в Україні. Окреслено шляхи вдосконалення системи розселення з урахуванням загальнодержавних та регіональних цілей розвитку міст та територій. За результатами аналізу визначено пріоритети збалансованого розвитку міст та територій, а також запропоновано орієнтовні шляхи побудови ефективної системи розселення в Україні для забезпечення сталого розвитку територій.

В результаті дослідження, можна зробити висновок, що навантаження на навколишнє середовище зростає і екологічна ситуація міст залишається вкрай складною. Забруднення і виснаження природних ресурсів й надалі загрожує здоров'ю населення, екологічній безпеці та економічній стабільності держави. Тож для успішного розв'язання складних екологічних проблем великих міст насамперед потрібен перехід до утвердження екологічної свідомості як на індивідуальному, так і на суспільному рівні.

Процес урбанізації зупинити не можливо, проте його можна регулювати. Змінити ситуацію в містах можна тільки при наявності досконалої системи

стратегічного планування. Для будь-якого міста світу якість міських стратегій має критичне значення. Саме тому до їх розробки доцільно залучати “міжнародні розуми”, як це прийнято в розвинених країнах.

Варто зазначити, що безпечне довкілля в майбутньому багато в чому буде залежати від того, чи зможемо ми перетворити міста так, щоб вони стали центрами сталого розвитку та природною частиною екосистеми, а не її антиподом, а це можливо тільки при плідній співпраці влади та громадських організацій.

Розгляд трансформаційних процесів в суспільстві є поштовхом до розвитку і вдосконалення системи управління держави, особливо важливою є увага до негараздів та проблем, що потребують вирішення. У даному випадку це проблеми розвитку малих міст, які в зменшеному вигляді відображають негаразди всієї соціально-економічної системи українського суспільства.

Тому основними напрямками державної політики, спрямованої на усунення проблем малих міст з метою їх сталого розвитку, є:

- запровадження ефективних механізмів стимулювання соціально-економічного розвитку малих міст, у першу чергу депресивних;
- активне сприяння створенню високопродуктивних робочих місць у сферах господарювання та забезпечення зайнятості населення;
- розвиток малого підприємництва, місцевої промисловості, оновлення технологічної бази виробництва;
- розвиток соціальної сфери малих міст;
- розвиток мереж та засобів сучасного зв'язку як однієї з основних умов функціонування освітньої сфери в умовах пандемії COVID-19;
- підвищення ролі територіальних громад, органів місцевого самоврядування в розробленні та виконанні програм розвитку малих міст;
- формування та відновлення складових частин екологічної мережі як основного природного елемента екологічної безпеки території.

Великі міста України відіграють провідну роль в економічному, культурному та політичному житті країни. З одного боку, їх економічний розвиток має визначальний вплив на економічне зростання країни, а з іншого

– висока концентрація тут фінансових та економічних ресурсів, науково-дослідних і навчальних установ, культурних і духовних цінностей може розглядатись як утворення надмірних вразливостей для національної безпеки держави.

Питання безпеки життєдіяльності у великих містах України пов'язане з комплексом загроз, що мають техногенний, природний і соціально-політичний характер. Тому все більше уваги при проектуванні та плануванні розвитку великих міст України потрібно приділяти питанням стійкості до надзвичайних ситуацій, забезпечення техногенної безпеки, захищеності громадян.

Сучасне місто надає своїм жителям багато переваг економічного та соціального характеру: наявність місць роботи та можливість зміни роботи, зосередження закладів науки та культури, забезпечення висококваліфікованої медичної допомоги, можливість створювати кращі житлові та соціально-побутові умови життя, розвиток міжнародного та регіональної культури.

Однак, урбанізація має низку негативних наслідків: порушується рівновага в розподілі населення по території; проблеми нездорової середовища проживання населення - інфекційної небезпеки, ультразвукових випромінювань, проблеми транспорту, ущільнення забудови. За підрахунками спеціалістів економічні втрати від хвороб урбанізації, перш за все шуму, стресу, забруднення, перевищують втрати від страйків. Специфіка проживання в місті веде до того, що люди 80-95 % свого часу проводять у приміщеннях (житлові будинки, метро, службові приміщення), повітря всередині яких забруднено у 100 разів більше, ніж зовні. Існують також негативні соціальні наслідки - зростання злочинності, наркоманія, проституція.

Таким чином, урбанізація неоднозначно діє на людське суспільство: з одного боку, місто надає людині низку суспільно-економічних, соціально-побутових і культурних переваг, з іншого - людина віддаляється від природи і потрапляє в середовище зі шкідливими впливами. Проблеми, зв'язані з урбанізацією, необхідно вирішувати не окремими приватними заходами,

вишукуючи скоростиглі і малоефективні рішення, а розробивши комплекс взаємозалежних соціальних, екологічних, технічних та інших заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

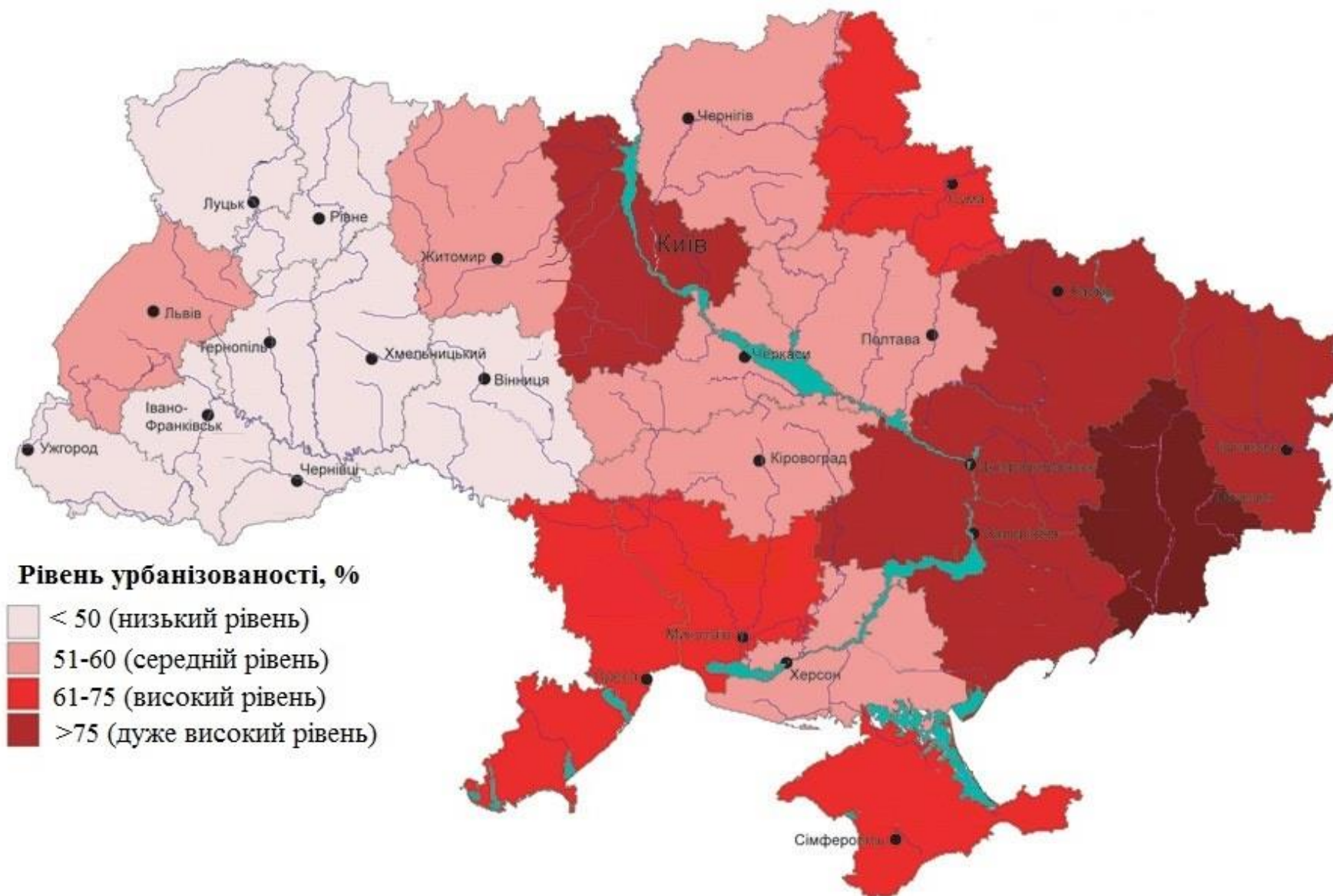
1. Geyer, H.S., Kontuly, T. A (1993) Theoretical Foundation of the Concept of Differential Urbanization. *International Regional Science Review*, 5(2), 157-177.
2. Percik, E.N. (2009), *Georbanitistika*, Izd. centr «Akademija», Moskva, 423 p.
3. UN report: World's biggest cities merging into «mega-regions» // *Guardian News* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.guardian.co.uk/world/2010/mar/22/un-cities-mega-regions/>.
4. *World Urbanization Prospects: Estimates and Projection of Urban and Rural Population and Urban Agglomerations*. - New York : UN, 1998. - 191 p.
5. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь - М.: 1983. - 350с.
6. Безлюбченко, О.С. Урбаністика [Текст]: навч. посібник / О.С. Безлюбченко, О.В. Завальний; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. - Х.: ХНАМГ, 2013. - 273 с.
7. Буряченко А.Є. Урбанізація в контексті фінансового, демографічного та соціального розвитку. *Вчені записки : зб. наук. праць ; редкол. : А. Ф. Павленко (відп. ред.) та ін.* - Київ : КНЕУ, 2013. - Вип. 15. - 208 с.
8. Вагин, В.В. Городская социология [Текст]: учебное пособие Для муниципальных управляющих / В.В. Вагин. - М.: Московский общественный научный фонд, 2000.-169 с
9. Васюта О. А. Екологічна політика : національні та глобальні реалії / О. А. Васюта., С.І.Васюта - Чернівці : Зелена Буковина, 2004. - 480 с.
10. Голубничий В. Кравців В., Кубійович В. та ін. *Енциклопедія українознавства* - Т.4. - Львів, 1994. - С.1585-1596.
11. Гончар О.М. Сутність урбанізації як глобального економічного процесу. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. - 2016. - № 2 (6). - 196 с.
12. Доценко А.І. Територіальна організація розселення (теорія та

- практика). - НАН України, РВПС України, К.: "Фенікс", 2010. - 356 с.
13. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
14. Дронова О.Л. Геоурбаністика: навч. посіб – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2014. – 419с
15. Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2019. - 842 с.
16. Екологічний стан українських міст [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2081472.html>
17. Заставецький Т.Б. Система міських поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства : монографія - Тернопіль, 2005. - 180 с.
18. Івченко А. Міста України : довідник - К. : НВП Картографія, 1999. - 136 с.
19. Историческая урбанистика: теория и практика: учебник для вузов / Попова Н.А., Пономарева М.А., Малыхин К.Г, Смагина С.М., Штомпель Л.А., Галич Ж.В., Ермашов Х.Ю., Ермишина А.В., Аверьянов А.В. / Под ред.: Поповой Н.А., Пономаревой М.А.; Южный федеральный университет. – Ростов-на-Дону: Издательство Южного федерального университета, 2014. – 320 с.
20. Лаппо Г.М. Города на пути в будущее – М.: Мысль, 1987. – 236 с.
21. Мариненко В.О. Екологічні аспекти розвитку великого міста. Актуальні проблеми державного управління на новому етапі державотворення : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, Київ, 31 трав. 2005 р. : у 2 т. - К. : Вид-во НАДУ, 2005. - Т. 2. - С. 73-77.
22. Обласні центри України. Статистичний збірник. – К., 1991
23. Рогожин Г.Н. Сельское расселение Украинской ССР: состояние и пути совершенствования. – К., УкрНИИТИ, 1973. – 71 с
24. Руденко Л.Г. Изменения городского пространства в Украине. - К.: Реферат, 2013. - 160 с.

25. Семенов, В. Т. Устойчивое развитие мегаполисов. Урбанистические аспекты: монография / В. Т. Семенов, Н. Э. Штомпель; Харьк. нац. ун-т гор. хоз-ва им. А. Н. Бекетова. -Х.:ХНУГХ, 2014. - 339 с
26. Смагин Ю.А. Территориальная организация населения : учеб. пособие под общ. ред. Глушковой Г. - 2-е изд., испр. и доп. - М. : Изд.-торг. корпорация «Дашков и К°», 2005. - 244 с.
27. Топчієв О.І. Основи суспільної географії. Одеса, Астропринт, 2009. - 540 с.
28. Управління сучасним містом: підручник / за ред.В.М.Вакуленка, М.К.Орлатого. - К. : НАДУ, 2008. - 632 с
29. Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін : монографія / за ред. К. Мезенцева, Я. Олійника, Н. Мезенцевої. - Київ: Видавництво «Фенікс», 2017. - 438 с.
30. Хорев Б. С. Проблемы городов. – М., 1971.
31. Фокус представив екологічний рейтинг регіонів України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://ua-news.liga.net/economics/pr/fokus-predstaviv-ekologichniy-reyting-regioniv-ukraini>
32. Шакабаро В. Поняття міста. Юрид. Україна. - 2008. - № 5. - С. 40.

Рівень урбанізованості України у 2020 році

ДОДАТОК А

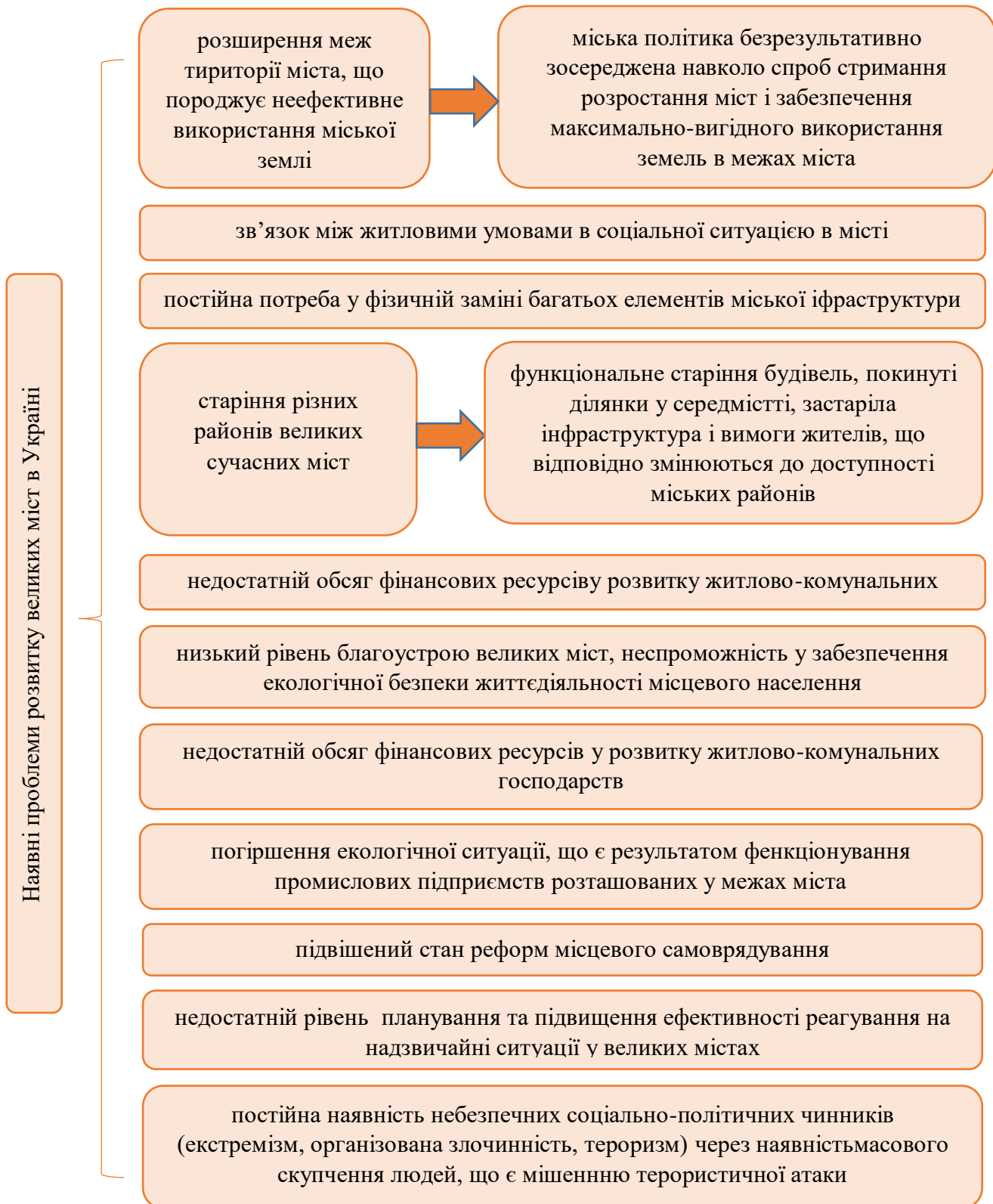

Рис. Б.1. Основні проблеми розвитку великих міст України

Рис. В.1. Необхідні кроки для подолання труднощів та проблем, покращення якості та безпеки життя у великих містах України

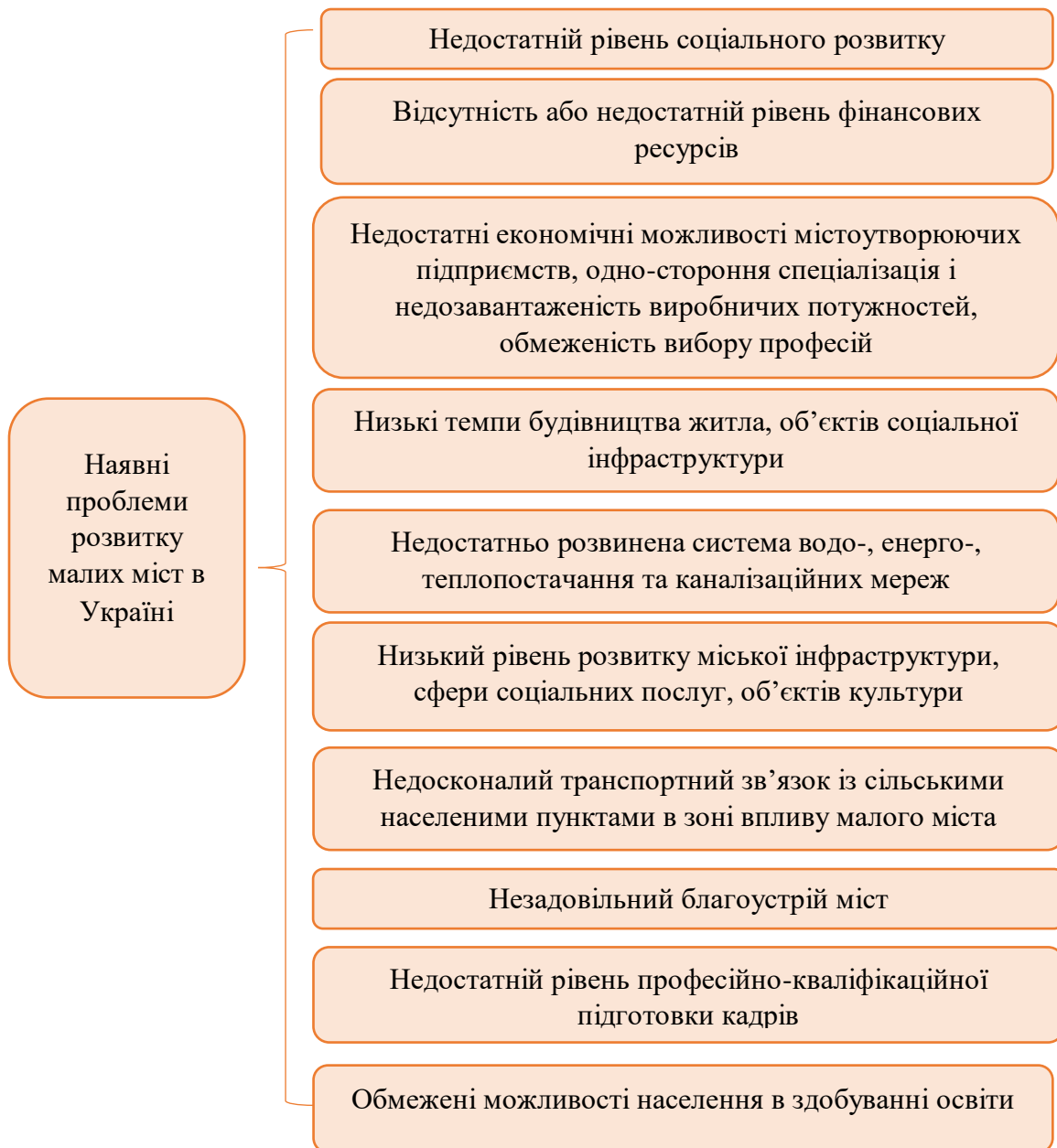

Рис. Г.1. Основні проблеми розвитку малих міст України

Рис. Д.1. Шляхи вирішення проблем у малих містах України